

THE MERIC JOURNAL

MERİÇ ULUSLARARASI SOSYAL ve STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

ISSN NO: 2587-2206

EDİRNE

**MERİÇ ULUSLARARASI SOSYAL VE STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR DERGİSİ**

CİLT: 9

SAYI: 1

NİSAN 2025

**MERIC INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL AND
STRATEGIC STUDIES**

VOLUME: 9

ISSUE: 1

APRIL 2025

E-ISSN: 2587-2206 (Online)

EDİRNE

EDİTÖR | EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Gülüm Burcu DALKIRAN, Trakya Üniversitesi, Türkiye
E-mail: editor@mericjournal.com

EDİTÖR YARDIMCILARI | EDITORIAL ASSISTANTS

Öğr.Gör. Nur KESKİN ÇELİK, Trakya Üniversitesi,
Türkiye
E-mail:nurkeskin@mericjournal.com
nurkeskincelik@trakya.edu.tr

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ | SPELLING AND LANGUAGE EDITORS

Öğr. Gör. Dr. Özlem ALADAĞ BAYRAK
email:oabayrak@trakya.edu.tr

Öğr. Gör. Nilgün ATEŞLİ
E-mail:nilgunatesli@trakya.edu.tr

Öğr.Gör. Sena DAŞKIRAN, Trakya Üniversitesi, Türkiye
email: senadaskiran@trakya.edu.tr

MİZANPAJ EDİTÖRLERİ | LAYOUT EDITORS

Öğr.Gör. Nur KESKİN ÇELİK, Trakya Üniversitesi,
Türkiye
E-mail: nurkeskin@mericjournal.com
nurkeskincelik@trakya.edu.tr

Öğr. Gör. Gizem SEYHAN, Trakya Üniversitesi
Türkiye
E-mail: gizemseyhan2@trakya.edu.tr

SEKRETARYA | SECRETARIAL

Öğr. Gör. Gizem SEYHAN, Trakya Üniversitesi
Türkiye
E-mail: gizemseyhan2@trakya.edu.tr

EDITORIAL BOARD | YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mustafa HATİPLER
Prof. Dr. Ayhan AYTAÇ
Prof. Dr. Mümün TAHİR
Prof. Dr. Ergeni VELEV
Prof. Dr. Nurcan METİN
Prof. Dr. Engin BEKSAÇ
Prof. Dr. Murat ÇETİN
Prof. Dr. Süleyman Gökhan GÜNAY
Prof. Dr. Simgе ÖZER PINARBAŞI
Prof. Dr. Numan ORUC
Prof. Dr. Fehim HUSKOVIÇ
Doç. Dr. İskender GÜMÜŞ
Doç. Dr. Muamer HODZIC
Doç. Dr. Kiriakos AMOUTZAS
Dr. Amina Siljak JESENKOVIC

ALAN EDITÖRLERİ | FIELD EDITORS

Doç.Dr. İskender GÜMÜŞ – Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Taner DALGIN – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan ÇELİK – Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay DEMİRALAY – Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Bahadır KAVAS – Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Orhan SEVİNDİK – İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa

BAŞ EDITÖR| FOUNDİNG EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Gülüm Burcu DALKIRAN, Trakya Üniversitesi, Türkiye

İnternet Sayfası | Internet Page

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/meric>

Taranan ve Dizinlenen İndeksler | Abstracted and Indexed in

online

Dergi Hakkında | About the Journal

ISSN: 2587-2206 (Online) International Journal Publication Details for “The Meric Journal”

Aims & Scope:

The Meric Journal is the official journal of “Stratejik, Sosyal ve Kültürel Araştırma Derneği” (Association For Strategic Social And Cultural Research). Publication type is the academic journal. The principal purpose of the journal is to publish scholarly work in the social sciences defined in the classical sense, that is in the social sciences, the humanities, and the natural sciences (education, communication, geography, history, linguistics, psychology, anthropology, philosophy, philology, musicology, fine arts, sociology, archaeology, economics, international relations, social work, political science, international studies, business management, applied econometrics, applied statistics, law public administration). The journal serves as a publication medium for the solution of problems in the field of social sciences.

Publisher information:

Stratejik, Sosyal ve Kültürel Araştırma Derneği, (Association For Strategic Social And Cultural Research). Saraçlar Street. No:23/3, Edirne/Turkey

E-mail: editor@mericjournal.com Bibliographic records: 07/2017 to present

Publication type: Academic Journal

Subjects: Social sciences include: Education, communication, geography, history, linguistics, psychology, anthropology, philosophy, philology, musicology, fine arts, sociology, archaeology, economics, international relations, social work, political science, international studies, business management, applied econometrics, applied statistics, law, public administration.

Description: Serves as a publication medium for the solution of problems in the field of social sciences.

Frequency: Three times a year

Peer Reviewed: Yes

**Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik
Araştırmalar Dergisi
Cilt 9, Sayı 1, Nisan 2025**

**Meric International Journal of Social and
Strategic Studies
Volume: 9, Issue: 1, April 2025**

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Birol MERCAN – Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Murat ÇETİN – Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Barış YILMAZ – İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Ümit ÇIRAKLI – İzmir Bakırçay Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Duygu YÜCEL – Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Merve ERDOĞAN – Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Önder ULU – Düzce Üniversitesi
Dr. Pınar KEKEÇ YAMAN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

DİĞER MAKALE (TEORİK) / OTHER ARTICLE (THEORETICAL) / REVIEW ARTICLES

Koray KARTALKAYA

ÇEŞİTLİLİK OLGUSUNDAN KAPSAYICILIK OLGUSUNA GEÇİŞ: RASYONEL EVRENSELLİK Mİ, KURUMSAL BAĞLAMSAALLIK MI?1-15

TRANSITION FROM THE CONCEPT OF DIVERSITY TO THE CONCEPT OF INCLUSION: RATIONAL UNIVERSALITY OR INSTITUTIONAL CONTEXTUALITY?

Zeynep KUYAR

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE SOSYOLOJİK DEĞİŞİMLER: BOLU'DA YAŞAYAN YAŞLI BİREYLERİN İNTERNET KULLANIMLARI16-38

SOCIOLOGICAL CHANGES IN THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS: INTERNET USE OF ELDERLY INDIVIDUALS LIVING IN BOLU

Aycan CAN & Uğur ÇINAR

İNOVASYON İLE FİNANSAL GELİŞME ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE İÇİN ASİMETRİK NEDENSELLİK YAKLAŞIMINDAN KANITLAR.....39-54

THE RELATIONSHIP BETWEEN INNOVATION AND FINANCIAL DEVELOPMENT: EVIDENCE FROM ASYMMETRIC CAUSALITY APPROACH FOR TURKEY

Büşra KARATAŞER

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKALARI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME.....55-67

ISLAMIC UNITY POLICIES OF SULTAN ABDÜLHAMİD II AN EVALUATION ABOUT

Yayına Geliş Tarihi: 08.02.2024
Yayına Kabul Tarihi: 10.02.2025
Online Yayın Tarihi: 30.04.2025

Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik
Araştırmalar Dergisi
Cilt:9, Sayı:1, Yıl:2025, Sayfa: 1-15
ISSN: 2587-2206

DİĞER MAKALE (TEORİK) / OTHER ARTICLE (THEORETICAL)

ÇEŞİTLİLİK OLGUSUNDAN KAPSAYICILIK OLGUSUNA GEÇİŞ: RASYONEL EVRENSELLİK Mİ, KURUMSAL BAĞLAMSALLIK MI?

Koray KARTALKAYA¹

Özet

Bu çalışmada çeşitlilik olgusunun ABD'den Avrupa'ya geçiş süreci anlatılmaktadır. Çalışmanın temel amacı, rasyonel perspektifin vurguladığı evrensellik ve kurumsal perspektifin vurguladığı bağlamsallık arasındaki farkları karşılaştırmaktır. Öncelikle, bir olgunun bir ülkeden başka bir ülkeye geçişi sırasında, ülkelerin sosyo-kültürel, tarihsel, politik, siyasal ve ekonomik gibi makro faktörlerdeki farklılıkların göz önünde bulundurulması gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Bu faktörler, olgunun yeni bağlamda nasıl anlam kazanacağını belirlemektedir. ABD'de çeşitlilik olgusu, stratejik amaçlar ve rekabet avantajları kazanmış bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, Avrupa ülkelerine geçiş sürecinde, bu ülkelerin farklı sosyo-kültürel yapıları, tarihsel deneyimleri, politik ve ekonomik sistemleri gibi makro faktörlerin etkisiyle çeşitlilik olgusunun yeniden anlam kazandığı görülmektedir. Kurumsal perspektif, çeşitlilik olgusunun bağlama özgü bir olgu olduğunu savunmaktadır. Yani, bir olgunun evrensel olarak kabul edilemez ve herhangi bir bağlamda aynı şekilde yorumlanamaz olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle, ABD'de stratejik amaç ve rekabet avantajı kazanan çeşitlilik olgusunun Avrupa ülkelerine geçişi, bu ülkelerin makro faktörleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Sonuç olarak, bu çalışma çeşitlilik olgusunun ABD'den Avrupa'ya geçişini incelerken, rasyonel perspektifin vurguladığı evrensellik ve kurumsal perspektifin vurguladığı bağlamsallık arasındaki farkları ortaya koymaktadır. Bu farklar, çeşitlilik olgusunun yeni bağlamda nasıl anlam kazandığını ve nasıl bağlama özgü bir olgu haline geldiğini göstermektedir.

Anahtar Kelime: Rasyonel Perspektif, Kurumsal Perspektif, Çeşitlilik, Kapsayıcılık

¹Dr. Bağımsız Araştırmacı, Bursa. E-mail: kartalkayakoray@gmail.com ORCID: 0000-0001-9558-7614.

Atf/Citation: Kartalkaya K., (2025). Çeşitlilik Olgusundan Kapsayıcılık Olgusuna Geçiş: Rasyonel Evrensellik Mi, Kurumsal Bağlamsallık Mı?. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 1-15.

TRANSİTİON FROM THE CONCEPT OF DIVERSİTY TO THE CONCEPT OF İNCLUSION: RATIONAL UNİVERSALİTY OR İNSTITUTIONAL CONTEXTUALİTY?

Abstract

This study is conducted to investigate the transition of the diversity phenomenon from the United States to Europe. The main objective of the study is to compare the differences between the rational perspective, which emphasizes universality, and the institutional perspective, which emphasizes contextuality. It is crucial to consider the differences in socio-cultural, historical, political, and economic macro factors between countries when a phenomenon transitions from one country to another. These factors determine how the phenomenon will be interpreted in the new context. In the United States, the diversity phenomenon has emerged as a result of strategic objectives and competitive advantages. However, during the transition to European countries, it is observed that the diversity phenomenon gains new meanings due to the influence of different socio-cultural structures, historical experiences, political systems, and economic factors in these countries. The institutional perspective argues that diversity is a context-specific phenomenon, meaning that it cannot be universally applicable and interpreted in the same way in any context. Therefore, the transition of diversity, which has gained strategic objectives and competitive advantages in the United States, to European countries should be evaluated in conjunction with the macro factors of these countries. In conclusion, this study examines the transition of the diversity phenomenon from the United States to Europe and highlights the differences between the rational perspective, which emphasizes universality, and the institutional perspective, which emphasizes contextuality. These differences demonstrate how the diversity phenomenon gains new meanings in the new context and becomes a context-specific phenomenon..

Keywords: *Rational Perspective, Institutional Perspective, Diversity, İnclusion*

GİRİŞ

Sturdy (2004), fikir ve uygulamaların rasyonel, psikodinamik, dramaturjik, politik kültürel ve kurumsal perspektiflerle yaygınlaştığını belirtmektedir. Bu perspektiflerden rasyonel perspektif ve kurumsal perspektif yayılımının yoğunluklu olarak açıklandığı perspektiflerdendir (Sturdy, 2004: 157). Rasyonel perspektif, evrenselliği ve ekonomikliği vurgulamaktadır. Evrensellik vurgusuna göre, bir bağlamda meydana gelmiş olan bir olgu başka bir bağlamda serbestçe geçerlilik gösterebilir. Ekonomiklik vurgusuna göre ise örgütler hangi bağlamda olursa olsun ekonomik amaçlarını maksimum hale getirmek isteyeceklerdir (Gooderham vd., 1999: 507-508). Rasyonel bakış açısına göre bir olgunun yayılımı bu iki boyut üzerinden gerçekleşmektedir.

Kurumsal perspektif bir olgunun içinde bulunduğu kurumsal bağlam tarafından oluşturulabileceğini savunmaktadır (Meyer ve Rowan, 1977: 343). Bu görüşe göre, bağlamın kurumsallığını etkileyen sosyo-kültürel koşullar, ekonomik, politik ve demografik özellikler aynı zamanda olgunun şekillenmesinde de etkinlik gösteren özelliklerdir (Syed ve Özbilgin, 2009: 2435). Dolayısıyla olgu, bağlamı etkileyen kurumsallıktan izler taşımaktadır ve bağlamın sahip olduğu bu özellikler olgunun başka bir bağlamda yayılım sağlamasını engellemektedir (Sturdy, 2004: 163). Sonuç olarak bir sosyo-kültürel bağlamda geçerlilik gösteren bir olgu başka bir bağlama seyahat ettiğinde aynı durum geçerlilik göstermeyecektir (Omonovic, 2009: 359). Bu durumda olgunun seyahat ettiği bağlamın sahip olduğu özellikleriyle yeniden ele alınması ve tasarlanması gerekmektedir (Syed, 2008:137). Çünkü her bağlamın sahip olduğu özellikler aynı değildir ve bu durum olgunun başka bağlamda farklı bir anlam kazanmasına neden olacaktır (Sahlin ve Wedlin, 2008:225). Dolayısıyla olgu gittiği bağlamın sahip olduğu kurumsal özellikleriyle farklılık kazanacak ve bağlama özgü bir anlam yüklenecektir (Gooderham vd., 1999: 507).

Çeşitlilik olgusu da ABD'nin yerel bağlamında meydana gelmiş, gelişim göstermiş ve bağlama özgü anlam kazanmış olan bir yönetim bilgisidir. 1930'lu yıllarla birlikte başlayan ve çeşitlilikler üzerine gerçekleşen yasal ve politik gelişmeler, bu yönetim bilgisinin bağlamda dikkate değer bir konuma gelmesini sağlamıştır. Sonuç olarak, işletmelerde çeşitlilik ve çeşitliliğin yönetilmesi bakış açısıyla ABD bağlamında, stratejik değer oluşturan bir noktaya ulaşmıştır (Kochan vd., 2003: 4). Ulaştığı bu nokta doğrultusunda çeşitliliğin etkili bir şekilde yönetilmesi, ABD işletmelerinin çeşitli ve vasıflı işgücünü kendine çekmesini sağlayacak ve işletmeler çeşitli işgücü ile pazarda daha etkin olabilecektir (Zanoni, 2010:12). Bu yönetim bilgisine ABD bağlamında yüklenen anlam ve amacın rasyonel bakış açısının savunduğu görüşe göre evrensellik göstermesi beklenmektedir. Evrensellik beklentisinin altında yatan asıl sebep aslında rasyonel bakış açısının vurguladığı ekonomiklik amacıdır. Çünkü çeşitlilik, ABD bakış açısında rekabet avantajı ve stratejik unsur oluşturan bir yönetim bilgisidir. Dolayısıyla ekonomiklik bakış açısına göre değerlendirildiğinde, yönetim bilgisi hangi bağlamda giderse gitsin o bağlamın işletmeleri tarafında da bu amaçla göz önünde bulundurulacaktır. Kurumsal bakış açısının savunduğu görüş ise yönetim bilgisinin gittiği bağlamın kurumsallığında yeniden değerlendirilip farklılık kazanacağı üzerinedir. Yani ABD'de işletme pratiği olarak ifade edilen, rekabet avantajı ve stratejik bakış olarak değerlendirilen yönetim bilgisi gittiği bağlamda yeniden anlam kazanacak ve kazandığı yeni anlama göre değerlendirilecek hatta farklılaşacaktır. Dolayısıyla çalışmayı yönlendiren sorular;

1. *Kurumsal bağlam olarak birbirinden farklılık gösteren ülkelerde meydana gelen bir olgu bağlamsallıktan etkilenir mi?*
2. *Olgular sadece meydana geldikleri ülkelerde mi varlık gösterirler yoksa diğer ülkelere de bir şekilde ulaşırlar mı?*
3. *Ülkelerin tarihsel, kültürel, ekonomik, yasal, politik ve dini özelliklerinin olgu üzerinde etkisi ne olur?*
4. *Olgu, meydana geldiği bağlamda kazandığı anlamla mı devam eder yoksa gittiği bağlamda yeni bir anlam kazanır mı? olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda “çeşitlilik olgusunun yayılımı üzerine yapılan çalışmalar rasyonel perspektifin evrensellik savunusunu mu yoksa kurumsal perspektifin bağlamsallık savunusunu mu doğrulamaktadır?” ve çalışmada cevap aranan soruları oluşturmaktadır.*

Bu çalışma, başlangıçta ABD'deki çeşitlilik bakış açısının gelişim süreçlerine odaklanarak, çeşitlilik ve çeşitlilik yönetimine dair ABD perspektifinin değerlendirilme biçimini ele almaktadır. Daha sonra, kurumsal bakış açısının yeniden şekillenme ve farklılaşma savunmasına dayanarak (Gooderham vd., 1999: 507), çeşitlilik ve çeşitlilik yönetimi anlayışı, Avrupa’da yapılan çalışmalar kapsamında incelenmektedir.

Bu araştırmanın temel hedefi, çeşitlilik olgusunun farklı ülkelerdeki tarihsel, kültürel, ekonomik, yasal, politik ve dini bağlamlarda nasıl evrimleştiğini ve bu bağlamlar arasındaki yayılımın nasıl etkilendiğini anlamaktır. Ayrıca, çeşitlilik olgusunun bir ülkeden diğerine nasıl geçerlilik kazandığını ve gittiği bağlamda nasıl yeni anlamlar edindiğini inceleyerek, bu olgunun evrensel rasyonel perspektiflere mi yoksa bağlamların kurumsal özelliklerine mi daha çok dayandığını anlamayı amaçlamaktadır.

1.ABD BAĞLAMINDA ÇEŞİTLİLİĞİN GELİŞİMİ

Yönetimsel uygulamalar olduğu bağlamın demografik, sosyo-kültürel, tarihi ve ekonomik özellikleri tarafından şekillenmiş kavramlardır (Syed ve Özbilgin, 2009: 2435). Dolayısıyla, bu olgular bulundukları kurumsal çevrenin dinamikleri tarafından şekillendirilmektedir (Meyer ve Rowan, 1977: 343). Bu doğrultuda ABD’de 1930’lu yıllar ve sonrasında yaşanan gelişmeler ve yapılan uygulamalar çeşitlilik ve çeşitlilik yönetimi bilgisinin oluşmasında önem taşımaktadır. 1930’lu yıllar ABD’de çeşitliliğe ayrımcı bir şekilde yaklaşılan aynı zamanda çeşitliliğe sahip bireylerin iş konusunda sıkıntı yaşadığı yıllardır. Bu yıllarda UMW (United Mine Workers) formülü, PWA (Public Works Administration) Yetkisi, Brown v. Eğitim Kurulu Kararı ve Conant Komitesi Raporu gibi etkili olaylar ve metinlerle ayrımcılığa karşı çıkmış ve dolaylı olarak bu metin ve olaylar işgücünün çeşitlenmesine katkı

Çeşitlilik Olgusundan Kapsayıcılık Olgusuna... The Meric Journal Cilt:9 Sayı:1 Yıl:2025 sağlamıştır. Özellikle Conant Komite Raporu çeşitliliğin kavramsallaştırılmasında ilk rapor olarak gösterilmektedir (Prasad, 2001: 57-59).

Kavramsal olarak çeşitlilik bireyin sahip olduğu yaş, cinsiyet, etnik köken, ırk, tutum, inanç, değerler vb. gibi benzersiz özellikleri kapsamaktadır. Bireyin sahip olduğu bu benzersiz özellikler de yüzey seviyelerin seviye, gözlemlenebilen-gözlemlenemeyen çeşitlilik olarak detaylandırılmıştır (Harrison vd., 1998: 97-99; Milliken ve Martins, 1996: 405-414). Her ne kadar çeşitlilik kavramı bu dönemde geliştirilip, ayrımcılığa karşı koyma amacıyla yetki, karar ve raporlarla desteklenerek iş gücünün çeşitlendirilmesi hedeflenmiş olsa da, ABD'nin o yıllardaki yaklaşımı, çeşitliliği asimile etme yönünde olmuştur. Bu asimilasyon durumu, "eritme potası" metaforu ile ifade edilmiştir. Yani amaç homojen bir ortam yaratmaktır (Barbosa ve Cobral-Cardosa, 2010: 99). Fakat bu metaforun etkili olmadığı söylenmektedir (Liff, 1997: 12). Özetle, 1930'lardan itibaren ABD'de çeşitlilikler, ülkenin kültürü içerisinde homojenleştirilerek benzeştirilmeye çalışılmıştır. Bu süreç 1960'lı yıllara gelindiğinde değişim göstermeye başlamıştır. 1960'lı yıllar ABD'de sosyal duyarlılığın artmaya ve radikalleşmenin yaşanmaya başladığı yıllardır (Prasad, 2001: 55). Medeni Haklar Yasası Başlık VII, Kadın Hareketleri, Griggs-Duke Power Co. Mahkeme Kararı, Eşit İstihdam Fırsatları Yasası bu yılların önemli gelişmeleridir. (Prasad, 2001: 60). Bu yasalar arasında yer alan Başlık VII, işverenlerin istihdam süreçlerinde ayrımcılık yapmalarını yasaklamış ve çalışanlara ayrımcılığa maruz kalmaları durumunda işverenlerine karşı dava açma hakkı tanımıştır (Kelly ve Dobbin, 1998: 963). Griggs-Duke Power dava kararıyla, işverenlerin belirli kimlik gruplarına karşı ayrımcılık yapmalarının cezai yaptırımlarla sonuçlanacağı hükme bağlanmıştır (Prasad, 2001: 61).

11246 İcra Emri ile ABD hükümeti, 1965 yılında geçmişte yaşanan ayrımcılık ve dışlayıcılığı telafi etme yoluna gitmiştir (Kochan vd.,2003: 4). Bu telafi yoluna da pozitif ayrımcılık programlarıyla gidilmiştir. Pozitif ayrımcılıkla (affirmative action) geçmişte yaşanan ayrımcılıkların telafi edilmesi ve gelecekte yaşanabilecek olan ayrımcılıkların önlenmesi amaçlanmış, 10925 ve 11246 sayılı yürütme kararıyla dezavantajlı gruplara yönelik işe alım, eğitim ve terfi ettirme üzerine olumlu adımlar atılmıştır (Kelly ve Dobbin,1998, 963; Jayna ve Dipboye, 2004, 410). Sivil Haklar Yasasının VII. Başlığı kapsamında kurulan Eşit İstihdam Fırsatı Komisyonu (Equal Employment Opportunities Comission) ile de bu pozitif ayrımcılık programlarının kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır (Kelly ve Dobbin, 1998: 963; Gilbert vd., 1999: 62).

Eşit istihdam fırsatı ve pozitif ayrımcılık programları ırk, cinsiyet ve kökene bakılmaksızın farklılıkların örgütlerde var olmasını sağlamış fakat çeşitliliğe sahip bireylerin örgüt içerisinde yükselmelerinde gerekli etkiyi yaratamamıştır (Jayne ve Dipboye, 2004: 410; Agocs ve Burr 1996: 32-34; Thomas, 1990: 109; Oswick ve Noon, 2014: 24). Örgütlerde ortaya çıkan çeşitliliğin etkin bir şekilde yönetilmesi, ABD işletmelerinin rekabetçi kalabilmesi için bir ön koşul olarak kabul edilmiş; bu bağlamda, örgütlerin yönetim biçimlerinde değişiklik yapmaları gerektiği ifade edilmiştir (Konrad, 2003: 5). Ayrıca, Workforce 2000 raporu aracılığıyla, ABD nüfusunun gelecekte demografik değişimlere uğrayacağı istatistiksel verilerle öngörülmüştür (Omanovic, 2009: 354; Lorbiecki ve Jack, 2000: 20). Dolayısıyla, çeşitlilik konusundaki odaklanma, yasal gerekliliklerin ötesine geçerek kurumsal etkinliği artırma yönünde bir eğilim göstermiştir (Kelly ve Dobbin, 1998: 960-961). Amaç bu heterojen işgücünden bağlılık, üretkenlik ve kar sağlama düşüncesiyle vasıflı işçileri elde tutmak, çeşitli işgücü sayesinde çeşitli müşteri ve pazarlara hitap etmek, çeşitliliğin oluşturacağı yaratıcılık ortamından faydalanabilmektir (Thomas, 1990: 109-117). Bu amaç, yönetim bilgisine atfedilen bakış açısını netleştiren bir tutum oluşturmaktadır. Dolayısıyla, ABD'nin genel yaklaşımının çeşitlilikten yararlanma üzerine olduğu açıkça görülmektedir.

ABD bağlamında 1930'lu yıllarda başlayan gelişmeler ve devam eden süreçteki yasal ve politik uygulamalar çeşitliliğin stratejik amaçla yönetilmesi gerektiği noktasında birleşmiştir. Çeşitlilik bu bağlamda stratejik ve rekabetçi bir amaçla kavramsallaştırılmış ve etkin bir şekilde yönetilmesi durumunda bunun sağlanabileceği düşünülmüştür. Bu bağlamda, Abrahamson (1996), kurumsal çerçevede üretilen bir yönetim bilgisinin, üretilen bilginin dışına çıkmama, itibar kazanma, ekonomik koşullar, yöneten ile yönetilen arasındaki çatışmaları çözme gibi hedefler doğrultusunda yöneticiler tarafından kullanılarak yaygınlık kazandığını ifade etmektedir (Abrahamson, 1966: 271-273). Yayılım sürecinin ana aktörleri olarak da danışmanlık şirketleri, medya, işletme okulları yönetim gurularının etkili olduğu belirtilmektedir (Alvarez ve Mazza, 1998: 4). Toplumun düzenleyici, normatif ve bilişsel süreçlerine uygunluk gösterdikçe de meşruluk kazanmaktadır (Sanders ve Tuschke, 2007: 33). Dolayısıyla çeşitlilik yönetimi yaygınlık kazanarak ABD'nin iş dünyasına yerleşen bir mantık olmuştur (Zanoni vd., 2010: 12). ABD bağlamında bu yönetim bilgisi örgütler arasında stratejik olarak yaklaşılacak (Lorbeick ve Jack, 2000: 19) bir şirket girişi (Thomas, 1990: 113) ve İK uygulaması (Kelly ve Dobbin, 1998: 972-973) olarak yaygınlık kazanmıştır. Bu yönetim bilgisine yüklenen stratejik bakışla rekabet avantajı yaratma düşüncesi evrensel kabul edilmektedir (Zanoni ve Janssens, 2003: 56-57; Risberg ve Soderberg, 2008: 427). Çünkü

Çeşitlilik Olgusundan Kapsayıcılık Olgusuna... The Meric Journal Cilt:9 Sayı:1 Yıl:2025 örgütler hangi ülkede olursa olsun ekonomik amaç gütmektedirler (Gooderham vd., 1999: 507-508). Yani örgütler stratejik bakış açısıyla hareket edip rekabet avantajı elde etme isteği içerisindeyler. Örgütlerin bu amacı rasyonel bakış açısına göre bir yönetim bilgisinin her bağlamda yayılım sağlayacağını savunmaktadır. Fakat bu yönetim bilgisinin bağlamda anlam kazanırken izlediği yol yayılımı gerçekleşen Avrupa ülkeleriyle aynı değildir. Çünkü ülkelerin tarihleri, siyasi ve sosyal durumları, din ya da inançları ülkeden ülkeye toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Çeşitlilik anlayışı gittiği ülkenin tarih, siyasi, sosyal, dini vb. gibi faktörleriyle karşılaşacak ve o ülkedeki etkisi, doğmuş olduğu bağlamdaki etkisinden farklılık gösterecektir. Kurumsal bakış açısı bu görüşü savunmaktadır (Gooderham vd., 1999: 507). Bu bakış açısına göre, belirli bir bağlamda ortaya çıkan yönetim bilgisi, o bağlamın tarihi, sosyal, ekonomik, siyasi ve dini gibi faktörleri nedeniyle evrensel bir geçerlilik gösteremez. Çünkü yönetim bilgisi öncelikli olarak bağlamdaki değerlerle çakışıp bu değerler doğrultusunda tekrar anlam kazanarak bağlama özgü bir oluşum sağlamalıdır.

2.AVRUPA BAĞLAMINDA ÇEŞİTLİLİK OLGUSU VE KAPSAYICILIK

Bir yönetim bilgisi, meydana geldiği bağlamın tarihsel ve kurumsal durumundan etkilenmektedir (Chiang vd., 2017: 247). Çeşitlilik üzerine gelişen yönetim bilgisi de ABD'nin yasal ve politik süreçlerinden etkilenerek ABD bağlamına özgü bir anlam kazanmıştır. Bu kazandığı anlama göre yönetim bilgisi ABD'de stratejik olarak değerlendirilen ve işletmelere rekabet avantajı kazandıran niteliktedir. Kısaca, ABD'de yönetim bilgisi işletme bazında değerlendirilmiş ve anlam kazanmıştır.

Herhangi bir bağlamda meydana gelen bir olgu, farklı bağlamlara geçtiğinde, orijinal bağlamında kazandığı özelliklerle paralellik göstermeyecektir. Çünkü meydana geldiği bağlamın tarihsel, kültürel, ekonomik ve dini faktörleri, diğer bağlamlardaki faktörlerle benzerlik göstermemektedir. Dolayısıyla, olgunun bağlamlar arası geçiş aşaması, o olgunun bağlamda yüklenmiş olduğu özelliklerin bir şekilde zayıflamasına yol açacaktır. Danışmanlık şirketleri, medya, işletme okulları, yönetim guruları gibi bir olgunun yayılımında etkili olan ana aktörlerin yarattığı yayılım, olgunun gitmiş olduğu bağlamın sahip olduğu tarihsel ve sosyal faktörlerle karşılaştırılmasını gerektirmektedir (Mazza ve Alvarez, 2000: 4; Djelic, 2008: 1). Dolayısıyla, bir olguya bağlamda yüklenmiş olan özelliklerin zayıflamasına yol açan ana unsur, yayılımı gerçekleştiren aktörlerin ulaştığı bağlamın tarihsel ve sosyal faktörleriyle karşılaşma durumudur. Bu doğrultuda rasyonel perspektifin savunduğu evrensellik ve ekonomiklik durumuyla doğrudan yayılım, kurumsal perspektife göre

Çeşitlilik Olgusundan Kapsayıcılık Olgusuna... The Meric Journal Cilt:9 Sayı:1 Yıl:2025 sağlanamamaktadır. Kurumsal perspektife göre yönetim bilgisi gittiği ülkenin sahip olduğu tarihsel ve sosyal faktörleriyle karşılaştırılmalıdır. (Djelic, 2008: 1). Çünkü ülkenin dünden bugüne geçirmiş olduğu tarihsel süreç o ülkenin makro (yasal çevre, kültür, gelenek, politik ideoloji, toplumsal farklılık, sosyo-ekonomik durum)'dan mikro (cinsiyet, ırk, sosyal sınıf)'ya tüm düzeylerini etkilemektedir. Dolayısıyla ülkelerin tarihsel arka plan ile makro mikro düzey arasındaki etkileşim sonucu kazandığı özellikler çerçevesinde anlaşılıp yorumlanması gerekmektedir (Syed ve Özbilgin, 2009: 2445-2446). Bütün yönetim uygulamaları bir tür çerçeveye dayanır (Boxenbaum, 2006: 940). Dolayısıyla her ülkenin alan çerçevesi farklılık göstermektedir. Bu alan çerçevesini belirleyen ve bu çerçevelere güç katan bilişsel, normatif ve düzenleyici bileşenlerden oluşan kurumsal mantık önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu çerçeveler olgu için önem taşımaktadır.

Bir ülkede ortaya çıkan bir uygulama, gittiği ülkenin değer verdiği bir çerçeve ile karşılaşılabılır. Dolayısıyla, söz konusu ülkenin sahip olduğu çerçeveye bağlı olarak olgunun dönüşümü önemli bir husus teşkil etmektedir (Boxenbaum, 2006: 940). Çeşitlilik yönetiminin çerçevesini de stratejik bakış, rekabet avantajı, bireylerin işe alınması, geliştirilmesi ve yönetilmesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla yönetim bilgisinin bir bağlamda geçerlilik kazanabilmesi için o bağlamın kültürü ve sosyo-politik durumuyla ilişkilendirilerek yeniden anlamlandırılması gerekmektedir (Ansar, vd., 2014: 1314; Meyer ve Höllerer, 2010: 1214). Yeniden anlamlandırma gerekliliği bağlamlar arasındaki farklılığın temelini oluşturmaktadır. Yönetim bilgisinin bağlamdan bağlama farklılık göstermesine neden olan etkenler, bu bağlamsal farklılıklardır (Sahlin ve Wedlin, 2008: 218-242). Ayrıca bu durum yönetim bilgisinin doğrudan aktarılmasına da engel oluşturmaktadır (Jones vd., 2000: 364-365; Boxenbaum ve Battilana, 2005: 376). Bu engelin aşılması, yönetim bilgisinin başka bir bağlama taşınması, uyarlanması ve uygun şekilde genelleştirilmesi süreciyle mümkün olmaktadır. Başka bir deyişle, bu durum, transpozisyon, çeviri ve kuramsallaştırma aşamalarından geçerek gerçekleştirilmektedir (Boxenbaum ve Battilana, 2005: 356). Sahlin ve Wedlin (2008) ise söz konusu yayılımı bir editing süreci olarak tanımlamakta ve bu edit etme sürecinin yeniden bağlama oturtma (recontextualizing), yeniden mantık inşa etme (reconstructing logic), yeniden düzenleme (reformulation) olarak üç kural ile gerçekleştiğini belirtmektedir (Sahlin ve Wedlin, 2008, s.225-227).

Dolayısıyla farklı kurumsal bağlamlar bu aşamalardan geçen yönetim bilgisinin anlama, yorumlama ve benimsenme sürecini etkileyerek farklılaşmasına neden olmaktadır (Kostava ve Roth, 2002: 217). Boxenbaum (2006) çalışmasında bu süreci detaylandırmaktadır. Öncelikle, söz konusu

Çeşitlilik Olgusundan Kapsayıcılık Olgusuna... The Meric Journal Cilt:9 Sayı:1 Yıl:2025
 olgu Danimarka gazetelerinde yayımlanmıştır. İki yıl sonra, bu makalelere atıflar yapılmış ve 2002 yılından itibaren Danimarka firmalarında olgunun bağlama uygun olarak yeniden yorumlanma (çeviri) sürecine girmiştir. Ancak, oldukça homojen bir yapı sergileyen Danimarka'da, ABD merkezli çeşitlilik olgusunun söylemi, bağlamda baskın olan demokrasi ilkesiyle çelişmiştir. Demokrasi ilkesinin etkinliği, toplumda eşitlik algısının yüksek olmasına ve farklı görüşteki bireylere eşit şekilde davranılmasına, ayrıca bu farklı görüşlere değer verilmesine olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, çeşitlilik olgusunun Danimarka'ya uyarlanması ya da çevrilmesi, etkin olan kurumsal sosyal sorumluluk ile ilişkilendirilerek gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, işletmelere yansması, ABD'deki stratejik amaçların aksine, çalışanlara eşit davranılması hedefi doğrultusunda bir sorumluluk unsuru olarak anlam kazanmıştır (Boxenbaum, 2006: 942-944). Yani yönetim bilgisi yerel bağlamda kurumsal sosyal sorumluluk ile bağdaştırılarak kabul görmüş ve meşruiyet kazanmıştır. Hollanda (Boxenbaum,2006; Heres ve Benschop, 2010), Finlandiya, Sippola ve Smale, 2007), Danimarka, (Risberg ve Soderberg 2008), İsveç, (Omanovic, 2009), Fransa, (Klarsfeld, 2009) gibi Avrupa temelli çalışmalarla çeşitliliğin evrensellik gösteremeyeceği açıklanmış ve olgu bağlamda etkili olan unsur göre yeniden anlamlandırılmıştır.

Tablo1. Avrupa Temelli Çalışmalar

Yazar	Yıl	Ülke	Etkili unsur
Risberg ve Soderberg	2008	Danimarka	Eşitlik söylemi
Heres ve Benschop	2010	Hollanda	Sosyal sorumluluk ve eşitlik sağlamak
Sippola ve Smale	2007	Finlandiya	Ulusal kültür, norm
Omanovic	2009	İsveç	Eşitlik sağlama
Klarsfeld	2009	Fransa	Eşitlik sağlama

Risberg ve Soderberg (Danimarka): Danimarka'da yönetim bilgisinin evriminde eşitlik söyleminin etkili olduğu görülmektedir. Bu, demokratik bir ülkede, eşitlik ilkesinin vurgulanmasının yönetim anlayışına nasıl yansıdığını göstermektedir.

Heres ve Benchop (Hollanda): Hollanda'da yönetim bilgisi, sosyal sorumluluk ve eşitlik sağlama üzerine odaklanmıştır. Bu durum, Hollanda'nın toplumsal değerlerini ve kurumsal sosyal sorumluluk anlayışını yansıtmaktadır.

Sippola ve Smale (Finlandiya): Finlandiya örneğinde ulusal kültür ve normların çeşitliliği nasıl etkilediğine dair bir perspektif görülmektedir. Ülkenin kültürel ve normatif yapısı, yönetim bilgisinin nasıl şekillendiğini belirlemede etkilidir.

Omanovic (İsveç): İsveç'te yönetim bilgisi, eşitlik sağlama odaklı olarak gelişmiştir. İsveç'in sosyal devlet anlayışı ve toplumsal eşitlik vurgusu, yönetim bilgisinin içeriğini belirleyen önemli faktörlerdir.

Klarsfeld (Fransa): Fransa'da yönetim bilgisi, eşitlik sağlama amacıyla şekillenmiştir. Fransız kültüründeki vurguların, yönetim anlayışını etkileyerek çeşitliliği teşvik etmeye odaklandığı görülmektedir.

Avrupa odaklı araştırmalara göre, yönetim bilgisinin evrensel bir karaktere sahip olamayacağı vurgulanmış ve her ülkenin kültürel, sosyal ve tarihsel bağlamının yönetim bilgisinin şekillenmesinde kritik bir rol oynadığı belirtilmiştir. Bu bağlamda, rasyonel bakış açısının savunduğu evrensellik ve ekonomiklik ilkesinin gerçek dünyada geçerliliğini yitirdiği ifade edilmiştir. Oswick ve Noon'un (2014) Avrupa odaklı çalışmaları değerlendiren bu perspektife göre, yönetim bilgisi üzerine yapılan araştırmalar incelenmiş ve etik ile ahlaki değerlerin öne çıkartılması şartıyla kavramın Avrupa'da çeşitlilikten ziyade kapsayıcılığa odaklandığı belirtilmiştir (Oswick ve Noon, 2014: 26-27). Sonuç olarak, ABD merkezli çeşitlilik ve yönetim kavramlarının Avrupa'nın kurumsal yapısına adapte edilerek farklı bir nitelik kazandığı ve kapsayıcılık anlayışına dönüştüğü ifade edilmiştir. Bu durum, Avrupa'nın benzersiz kültürel ve sosyal değerlerine dayanan bir yönetim bilgisi perspektifinin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.

SONUÇ

Yönetim bilgisinin yayılımını açıklayan iki temel perspektif, rasyonel bakış açısı ve kurumsal bakış açısı olarak kabul edilmektedir. Bu iki yaklaşım, yönetim bilgisinin yayılımını farklı açılardan ele almaktadır. Rasyonel bakış açısına göre, yönetim bilgisi evrenseldir ve örgütlerin etkinliği ile ekonomik hedefleri doğrultusunda bir yayılım söz konusudur. Bu bakış açısında, yönetsel uygulamaların yaygınlaşması, etkililik arayışıyla paralel olarak örgütleri birbirine benzer hale getirmektedir (Sturdy, 2004:158; Gooderham vd., 1999:507-508).

Öte yandan, kurumsal bakış açısı, yönetim bilgisinin bağlamsal olduğunu savunmakta ve bu bilginin meydana geldiği bağlamın dini, yasal, ekonomik, politik ve sosyo-kültürel süreçlerle etkileşim içinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, yönetim bilgisinin her bağlamda aynı biçim ve içerikte yayılmasının mümkün olmadığı öne sürülmektedir. Boxenbaum ve Battilana (2005), yönetim bilgisinin yayılımını "transpozisyon" (bir bağlamdan diğerine taşıma), "tercüme" (bilginin taşındığı bağlama uyarlanması) ve "kuramsallaştırma" (bilginin bağlama uygun bir şekilde genelleştirilmesi) süreçleriyle açıklamaktadır. Benzer şekilde, Sahlin ve Wedlin (2008), bu yayılım sürecini bir "editing" (düzenleme) süreci olarak tanımlamış ve bu sürecin üç aşamadan oluştuğunu belirtmişlerdir: "yeniden bağlama oturtma" (recontextualizing), "yeniden mantık inşa etme" (reconstructing logic) ve "yeniden düzenleme" (reformulation) (Sahlin ve Wedlin, 2008:225-227).

Bu çerçevede, yönetim bilgi ve pratiklerinin farklı bağlamlara aktarılması, bu bağlamların dini, yasal, ekonomik, politik ve sosyo-kültürel süreçleri ile kesişeceği için bir tercüme sürecinden geçmektedir. Böylece, yönetim bilgisi, yerel bağlamın özelliklerine göre yeniden şekillenmekte ve o bağlam içinde anlam kazanmaktadır. Bu süreçte, yönetim bilgisinin içeriği değişime uğramakta ve bağlamın kendine özgü dini, yasal, ekonomik, politik ve sosyo-kültürel faktörleri ile etkileşime girerek orijinalinden farklılaşmaktadır (Sahlin ve Wedlin, 2008:218; Wasti, 1998:608; Czarniawska ve Jeorges, 1996:24). Sonuç olarak, bağlama özgü anlam kazanan yönetim bilgisi, orijinal içeriğinden saparak yerel dinamiklere uygun bir biçimde yeniden yorumlanmaktadır (Czarniawska ve Jeorges, 1996:26; Sahlin ve Wedlin, 2008:219-220).

Çeşitlilik olgusu da bu bağlamda ele alınan bir olgudur. Bu olgunun anlam kazandığı ABD bağlamında, ülkeler arası seyahatinde gittiği yerin tarihsel, kültürel, ekonomik, politik, sosyal ve dini özellikleriyle etkileşime girmesi kaçınılmazdır. Bu etkileşim, olgunun yeniden değerlendirilmesini ve gittiği ülkenin özelliklerine uygun bir şekilde yeniden anlam kazanmasını gerektirir. Örneğin, çeşitlilik olgusu Avrupa ülkelerine seyahat ettiğinde, Hollanda (Boxenbaum,2006; Heres ve Benshop, 2010), Finlandiya, Sippola ve Smale, 2007), Danimarka, (Risberg ve Soderberg 2008), İsveç, (Omanovic, 2009), Fransa, (Klarsfeld, 2009) gibi ülkelerin baskın değerleriyle çakışarak bu ülkelerin değer çerçevesinde yeniden anlam kazanmaya başlamıştır.

Bu bağlamda, çeşitlilik olgusuna ABD'deki stratejik ve rekabet avantajı bağlamından ziyade Avrupa'ya geçiş bağlamında anlam yüklenme amacı, Avrupa ülkelerinin baskın değerleri tarafından belirlenmiş ve olgu bu

Çeşitlilik Olgusundan Kapsayıcılık Olgusuna... The Meric Journal Cilt:9 Sayı:1 Yıl:2025 bağlamda özgün bir anlam kazanmıştır. Bu süreç, Avrupa bağlamında kapsayıcılık olgusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur ki bu da Oswick ve Noon (2014) 'un belirttiği gibi Avrupa'ya özgü yeni bir olguyu temsil etmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın ana odak noktası olan rasyonel ve kurumsal perspektif karşılaştırması, ABD'deki çeşitlilik olgusunun evrensel bir anlam taşımadığını, bağlamsal özelliği koruduğunu göstermektedir. Çeşitlilik olgusu, Avrupa bağlamına geçtiğinde, ABD'deki stratejik ve rekabet avantajı anlamının ötesinde Avrupa bağlamına özgü bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu durum, kurumsal perspektifin savunusu olan bir olgunun, gittiği bağlamda yeniden değerlendirilme ve bağlama özgü yeni bir olgunun ortaya çıkma savunusu ile uyumlu bir şekilde örtüştüğünü göstermektedir.

KAYNAKÇA

Abrahamson, E., (1996). Management fashion, *The Academy of Management Review*, 21, 254-285.

Agócs, C. ve Burr, C., (1996). Employment equity, affirmative action and managing diversity: Assessing the differences, *International Journal of Manpower*, 17 (4/5), 30-45.

Asarı, S., Reinecke, J. ve Spaan, A., (2014). How are practices made to vary? Managing practice adaptation in a multinational corporation, *Organization Studies*, 35 (9), 1313–1341.

Barbosa, I. ve Cabral-Cardosa, C., (2010). Equality and diversity rhetoric one size fits all? Globalization and the Portuguese context, *Equality, Diversity and Inclusion An international Journal*, 29, 97-112.

Boxenbaum, E. ve Battilana, J., (2005). Importation as innovation: Transposing managerial practices across fields, *Strategic Organization*, 3 (4), 355–383.

Boxenbaum, E., (2006). Lost in translation: The making of Danish diversity management, *American Behavioral Scientist*, 49 (7), 939–948.

Chiang, F., Lemański, M. K. ve Thomas, A. B., (2017). “The transfer and diffusion of HRM practices within MNCs: Lessons learned and future research directions, *The International Journal of Human Resource Management*, 28 (1), 234–258.

Czarniawska B. & Joerges B. (1996). "Travels of Ideas" in: Czarniawska, B. and Sevón, G.(eds.), *Translating Organizational Change*, New Work: Walter de Gruyter. ss:13-48.

Djelic, M., (2008). Sociological studies of diffusion: Is history relevant?, *Socio-Economic Review*, 6 (3), 538–557.

Gilbert, J. A., Stead, B. A. ve Ivancevic, J. M., (1999). Diversity management: *A new organizational paradigm*, *Journal of Business Ethics*, 21 (1), 61-76

Gooderham, P., Nordhaug, N. O. ve Ringdal, K., (1999). Institutional and rational determinants of organizational practices: Human resource management in european firms, *Administrative Science Quarterly*, 44 (3), 507-531.

Heres, L. ve Benschop, Y., (2010). Taming diversity: An exploratory study on the travel of a management fashion, *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 29 (5), 436-457.

Jayne, E.M. ve Dipboye, R.L., (2004). Leveraging diversity to improve business performance: Research findings and recommendations for organizations, *Human Resource Management*, 43 (4), 409-424.

Jones, D., Pringle, J. ve Shepherd, D., (2006). Managing diversity meets Aotearoa/New Zealand, *Personnel Review*, 29 (3), 364-380.

Kelly E. ve Dobbin F., (1998). How affirmative action became diversity management, *The American Behavioral Scientist*, 41 (7), 960–984.

Klarsfeld, A., (2009). The diffusion of diversity management: The case of France, *Scandinavian Journal of Management*, 25 (4), 363-373.

Kochan, T., Bezrukova, K., Robin, E., Jackson, S., Jashi, A., Jehn, K., Leonard, J., Levine, D. ve Thomas, D., (2003). The effects of diversity on business performance: Report of the diversity research network, *Human Resource Management*, 42 (1), 3-21.

Kostova, T. ve Roth, K., (2002). Adoption of an organizational practice by subsidiaries of multinational corporations: Institutional and relational effects, *Academy of Management Journal*, 45 (1), 215–233.

Liff, S., (1996). Diversity and equal opportunities: Room for a constructive compromise?, *Human Resource Management Journal*, 9 (1), 65-75.

Lorbiecki, A. ve Jack, G., (2000). Critical turns in the evolution of diversity management, *British Journal of Management*, 11 (1), 17–31.

Mazza, C. ve J. L. Alvarez, J. L., (2000). Haute couture and pret-a-porter: The popular press and the diffusion of management practices, *Organization Studies*, 21, 567-588.

Meyer, J. W. ve Rowan, B., (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony, *American Journal of Sociology*, 83 (2), 340-363.

Meyer, R. E. ve Höllerer, M. A., (2010). Meaning structures in a contested issue field: A topographic map of shareholder value in Austria, *Academy of Management Journal*, 53 (6), 1241–1262.

Milliken, F. J. ve Martins, L. L., (1996). Searching for common threads: Understanding the multiple effects of diversity in organizational groups, *The Academy of Management Review*, 21 (2), 402-433.

Omonovic, V., (2009). Diversity and its management as a dialectical process: Encountering Sweden and the U.S., *Scandinavian Journal of Management*, 25 (4), 352–362.

Oswick, C. ve Noon, M., (2014). Discourses of diversity, equality and inclusion: trenchant formulations or transient fashions?, *British Journal of Management*, 25 (1), 23- 39.

Prasad , A., (2001). Understanding workplace empowerment as inclusion. A historical investigation of the discourse of difference in the united states, *Journal of Applied Behavioural Science*, 37, 51-69.

Risberg, A. ve Soderberg, A., (2008). Translating a management concept: Diversity management in Denmark, *Gender in Management: An International Journal*, 23, 426– 441.

Sahlin, K. ve Wedlin, L., (2008). Circulating ideas: Imitation, translation and editing, in *Handbook of Organizational Institutionalism*, Sage, Thousand Oaks, 218-242.

Sanders, W. G. ve Tuschke, A., (2007). The adoption of Institutionally contested organizational practices: The emergence of stock option pay in Germany, *Academy of Management Journal*, 50 (1), 33–56.

Sippola, A. ve Smale, A., (2007). The global integration of diversity management: a longitudinal case study, *The International Journal of Human Resource Management*, 18 (11), 1895-1916.

Sturdy, A., (2004). The adoption of management ideas and practices theoretical perspectives and possibilities, *Management Learning*, 35 (2), 155-179.

Syed, J. ve Özbilgin, M., (2009). A relational framework for international transfer of diversity management practices, *The International Journal of Human Resource Management*, 20 (12), 2435–2453.

Syed, J., (2008). A context-specific perspective of equal employment opportunity in Islamic societies, *Asia Pacific J Manage*, 25, 135–151

Thomas, R. R., (1990). From affirmative action to affirming diversity, *Harvard Business Review*, 68 (2), 107-117.

WASTİ, S., A. (1998). “Cultural barriers in the transferability of Japanese and American human resources practices to developing countries: The Turkish case” , *International Journal of Human Resource Management*, 9 (4), ss.608-631.

Zanoni, P. ve Janssens, M., (2003). Deconstructing difference: The rhetoric of human resource managers diversity discourses, *Organization Studies*, 25 (1), 55-74.

Zanoni, P., Janssens, M., Benschop, Y. ve Nkomo, S., (2010). Unpacking diversity, grasping inequality: Rethinking difference through critical perspectives, *Organization*, 17 (1), 9-29.

Yayına Geliş Tarihi:05.10.2024
Yayına Kabul Tarihi:28.04.2025
Online Yayın Tarihi: 30.04.2025

Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik
Araştırmalar Dergisi
Cilt:9, Sayı:1, Yıl:2025, Sayfa: 16-38
ISSN: 2587-2206

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE SOSYOLOJİK DEĞİŞİMLER: BOLU'DA YAŞAYAN YAŞLI BİREYLERİN İNTERNET KULLANIMLARI¹

Zeynep KUYAR²

Özet

Yaşadığımız yüzyılda ortalama yaşam süresi uzamakta, yaşlı nüfus artmakta ve bunun sonucunda demografik yaşlanma gerçekleşmektedir. Yaşlı nüfusun artmasıyla birlikte yaşlılara özel ihtiyaçlar farklılaşmakta ve artmaktadır. Bu nedenle yaşlıların ihtiyaçlarına ilişkin çözüm üretilmesi daha önemli hale gelmiştir. Yaşlıların ihtiyaçlarını giderebilecek yapılandırmalar ve yeni yaklaşımlar gerekmektedir. Yaşlanma sürecinin ilerlemesiyle birlikte yaşlılar başka bireylere maddi ve manevi olarak ihtiyaç daha fazla duymaktadır. Bu çerçevede yaşlı bireyler için teknolojinin etkin kullanımı; sosyal izolasyonu azaltabilmesi, öz bakımı ve yönetimi kolaylaştırabilmesi, hastalıklarla mücadele etme sürecinde destek güç olarak kullanılabilmesi gibi noktalarda önem taşımaktadır. Bu araştırma yaşlılık ve COVID-19 çalışmaları bağlamında; 2022 yılında Bolu'daki yaşlı bireylerin COVID-19 pandemi sürecindeki internet kullanımını konu almaktadır. Araştırma "COVID-19 pandemi sürecinde yaşlı bireyler interneti nasıl algılamış ve kullanmışlardır?" sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır. Araştırmada nitel desen kullanılmış olup, veriler yüz yüze olarak gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerle elde edilmiştir. Elde edilen verilerin transkripti yapıldıktan sonra, tematik içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Araştırmanın örneklemi, 65-74 yaş aralığında olan ve Bolu'da yaşayan (İhsaniye Mahallesi ve Yaka Yakuplar köyü) 8 bireyden oluşmaktadır. Örnekleme ulaşmak için kolayda örnekleme tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda; COVID-19 pandemi süreci algısı, internet kavramı algısı, internet kullanmayı öğrenme biçimi, interneti kullanma amacı ve interneti kullanma süresi olmak üzere toplamda beş temaya ulaşılmıştır. Yaşlı bireylerin interneti algılamalarında ve kullanımlarında; meslek, birlikte yaşanan kişiler ve akrabalara

¹ Bu makale, Toplumsal Araştırmalar Merkezi tarafından düzenlenen 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

² Doktora Öğrencisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Yüksek Lisans Tez Enstitüsü, E-mail: zeykkuu@gmail.com ORCID ID: 0009-0001-1275-5174

Atıf/Citation: Kuyar Z., (2025). COVID-19 Pandemi Sürecinde Sosyolojik Değişimler: Bolu'da Yaşayan Yaşlı Bireylerin İnternet Kullanımları. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 16-38.

uzaklık faktörlerinin daha önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Köyde ve kentte yaşamanın da internet algısı ve kullanımında zaman zaman farklılıklara yol açtığı gözlenmekle beraber, keskin bir faktör olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, İnternet, Yaşlılık, Yaşlılık Sosyolojisi

SOCIOLOGICAL CHANGES IN THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS: INTERNET USE OF ELDERLY INDIVIDUALS LIVING IN BOLU

Abstract

In the century we live in, the average life expectancy is increasing, the elderly population is increasing, and as a result, demographic aging is occurring. With the increase in the elderly population, the needs of the elderly are different and increasing. For this reason, it has become more important to produce solutions for the needs of the elderly. Structures and new approaches that can meet the needs of the elderly are required. As the aging process progresses, the elderly need other individuals more financially and spiritually. In this context, the effective use of technology for elderly individuals is important in terms of reducing social isolation, facilitating self-care and management, and being used as a support force in the process of fighting diseases. In the context of aging and COVID-19 studies, this research focuses on the internet use of elderly individuals in Bolu during the COVID-19 pandemic in 2022. The research aims to answer the question "How did elderly individuals perceive and use the internet during the COVID-19 pandemic?" A qualitative design was used in the research, and the data were obtained through semi-structured in-depth interviews conducted face-to-face. After the obtained data was transcribed, it was analyzed using thematic content analysis method. The sample of the study consists of 8 individuals aged between 65-74 and living in Bolu (İhsaniye Neighborhood and Yaka Yakuplar Village). Convenience sampling technique was used to reach the sample. As a result of the study; A total of five themes were reached, namely the perception of the COVID-19 pandemic process, perception of the concept of the internet, the way of learning to use the internet, the purpose of using the internet and the duration of using the internet. It was concluded that the factors of occupation, people living together and distance to relatives were more important in the perception and use of the internet by elderly individuals. Although it was observed that living in a village and a city sometimes caused differences in the perception and use of the internet, it was seen that it was not a sharp factor.

Keywords: COVID-19, Internet, Old Age, Sociology of Old Age

GİRİŞ

31 Aralık 2019'da Çin'in Hubei Eyaleti'ne bağlı Vuhan şehrinde, bilinmeyen vakalar bildirilmeye başlanmıştır. 11 Mart 2020 tarihinde ise tüm dünyaya yayılan COVID-19, Devlet Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak kabul edilmiştir. Türkiye'de ilk COVID-19 vakası 10 Mart 2020 tarihinde görülmüştür. COVID-19 rehberinde yaşlılar, en yüksek risk grubunda yer almıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020). COVID-19 pandemi süreci yaşlı bireylerin dezavantajlı durumlarını pekiştirmiş ve aynı zamanda

yeni olumsuz durumları da beraberinde getirmiştir. Özellikle yalnız yaşayan yaşlı bireyler bu süreçten daha çok etkilenmiştir. COVID-19 pandemi süreci yaşlı bireylerin aile üyeleriyle ve yakınlarıyla eskisi kadar ve yüz yüze görüşmemesine, ihtiyaçlarını karşılamak için toplu taşımayı kullanamamasına, markete ve eczaneye gitme gibi en basit günlük rutinlerin yapılamamasına neden olmuştur. Sosyalleşme mekanlarını kısıtlı olarak ya da hiç kullanamamaları yalnızlık hissiyle birlikte kaygı düzeylerini artırmıştır (Atıla Demir, 2020; Ek vd., 2020; Başaran, 2021). Türkiye’deki yaşlı bireylerin teknolojiyle aralarındaki mesafe, yani teknolojinin etkin kullanımından yoksunluk da bu olumsuz etkileri derinleştirmiştir (Tekindal vd., 2020, ss. 1-4).

COVID-19 pandemi sürecinde yaş temelli kararlar ve uyarılar sıkça yapılmıştır. Kronik hastalarla birlikte yaşlı bireyler COVID-19 pandemi sürecinin en zayıf halkası olarak gösterilmiştir ve bu durum yaşlı ayrımcılığının önünü açmıştır. Genç bireylerin virüsten etkilenmediği vurgusu, yaşlı bireylere daha fazla sokağa çıkma yasağı verilmesi, sosyal medyada yaşlı bireylere yönelik ötekileştirici paylaşımlarla birlikte siber zorbalığın artışının gözlemlenmesi gibi durumlar yaşlılık kavramının negatif yönlerini ön plana çıkarmıştır. Yaşlı bireylerin hasta, zayıf, kırılgan olduğu vurgusu pandemi öncesi negatif tutumları tekrar üretmiştir (Ekici ve Gümüş, 2020; Tekindal vd., 2020; Demir ve Mandıracıoğlu, 2021). Yasağın 65 yaş üstü kişileri kapsadığından bahisle yaşlarını küçültmek isteyen bir grubun nüfus müdürlüğü önüne akın ettiklerine dair haberler, İstanbul Büyükşehir Belediyesi zabıta araçlarının üzerine fotomontajla “dede toplama aracı” yazısını yazması ve duygusal şiddet olarak değerlendirilebilecek başka bir olayda polis gibi davranan bir kişi sokakta gördüğü bir yaşlının önünü keserek sorduğu sorularla yaşlı adamı sıkıştırdığını gösteren bir videoyu sosyal medyada yayınlaması gibi örnekler yaşlı ayrımcılığını destekler eylemlere örnek olarak gösterilebilir (Gencer, 2020, s.39).

Castells’in (2005) ağ, Bell’in (1979) sanayi sonrası enformasyon ve Lyotard’ın (2000) bilgi toplumu olarak adlandırdığı 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yeni bir toplumsal aşamadan söz edilmiştir. Ekonomi, siyaset, aile, eğitim gibi birçok alanı etkileyen yeni iletişim teknolojileri zaman-mekân ayrımını ortadan kaldırmıştır. Bu toplumda *gençler dijital* yerli, yaşlılar *dijital göçmen* olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede teknolojiyle yaş arasında bağlantı görülmektedir (Görgün Baran, 2019). DSÖ 65 yaş ve üzerini yaşlı nüfus olarak ele almıştır; yaşlılık dönemleri ise üçe ayrılmıştır: 65-74 yaş arası yaşlılık, 75-84 yaş arası orta yaşlılık, 85 ve üzeri ileri yaşlılık (DSÖ, 2002). Ülkemizde ise 65 ve üzeri yaş grubundaki nüfus, yaşlı nüfus olarak tanımlanmaktadır (TÜİK, 2020). Yaşlanma; kronolojik,

biyolojik, psikolojik ve sosyal yaşlanma olarak farklı yönlerden ele alınabilir (Tekedere ve Arpacı, 2016, s.379).

Yaşlı bireylerin internet kullanım oranlarının artmasını engelleyen veya zorlaştıran bazı faktörler bulunmaktadır: Yaşa bağlı engeller, teknolojik özellikler, yaşlı bireylerin tutumu, eğitim ve destek yokluğu ya da eksikliği ve ekonomik durumlar bu ana faktörleri oluşturmaktadır. Görme bozukluğu, el becerisi ve hareketliliğe ilişkin sorunlar, anlama ve kavrama zorlukları, karmaşık ve küçük puntolu yazılar, teknik kavramlar, site tasarımındaki sorunlar, dijital teknolojinin tehlikeli, çok pahalı, karmaşık ve kafa karıştırıcı olması, öğrenilmesinin çok zor ve gereksiz olduğuna dair algı, gelirin yetersiz olması nedeniyle teknolojik ürünlerin satın alınamaması gibi nedenler de yaşlıların internet kullanımları zorlaşmaktadır (Görgün Baran, 2019, ss.2-3; Sarı vd., 2019; Tuna Uysal, 2020, s.48). Örneğin Ankara’da yapılan bir araştırmada yaşlı bireylerin aile bireyleri görüşmek için telefon kullandıkları fakat interneti gereksiz olarak gördükleri ve ihtiyaç duymadıkları belirtilmiştir (Tekedere ve Arpacı, 2016). Özsungur ise mobil interneti kullanmanın faydalı ve verimli olduğu, kullanım sayesinde günlük işlerinin daha çabuk bitirebileceği algısının mobil internet kullanma niyetini önemli düzeyde etkilediğini ortaya koymuştur (2018, s.120). Bu araştırmalar, yaşlı bireylerde internetin ne amaçlarla kullanıldığının bilinmesinin, internet ve teknolojiiden kullanım oranını arttıracaklarını göstermektedir.

COVID-19 pandemi döneminde yaşlı bireylerin hangi kanallardan bilgi edindiklerine odaklanan araştırmada, 1075 yaşlı bireye erişilmiştir. Bu araştırma sonucunda yaşlı bireylerin en çok bilgi edindikleri iletişim aracının %90 ile televizyon olduğu belirlenmiştir. Bunu takip eden tercih edilen iletişim araçları ise şu şekildedir: telefon (%32), akıllı telefon (%25), internet (%18), gazete (%15), bilgisayar-tablet (%9) ve radyo (%7) (Binark vd., 2020). Yaş, eğitim, ekonomi gibi faktörler dijital erişimde farklılıklar görülmesine neden olur. Bakıldığında yaşlı bireylerin internetten bilgi edinmeleri %18 ile düşüktür. Dünya genelindeki insanların %66’dan fazlasının internet kullanıcısı olduğu, kullanıcıların her gün ortalama 6 saat 44 dakika internette vakit geçirdiği (TİSK, 2024), Türkiye’deki gençlerin ise %88’inin internet kullandığı (TÜİK, 2024a) ve çocukların (6-15 yaş) internet kullanım oranının %91,3 olduğu (TÜİK, 2024b) düşünüldüğünde yaşlıların internetten bilgi alması bu araştırmada düşük olarak görülmektedir.

Burada ortaya çıkan durum, bir dijital eşitsizlik olarak da tanımlanabilir. Dijital eşitsizlikler; internete erişim, internet becerilerinin kullanımı ve farklılaşması ve internet kullanımından elde edilen somut çıktıların farklılaşması sonucunda kişilerin sahip oldukları avantaj ve dezavantajlara göre ortaya çıkan yeni nesil bir eşitsizliğe vurgu yapar (Binark

vd., 2021, s.154). *Dijital sermaye* kavramıyla dijital eşitsizliklerin görüntüleri daha anlamlı kılınabilir. Arun vd. (2022), farklı toplumsal sınıflardaki ve cinsiyetlerdeki yaşlı bireylerin dijital sermaye sahipliğine bağlı olarak dijital eşitsizlikler yaşadığını belirtmektedir. Erkekler kadınlara ve geliri daha iyi olanlar yoksullara göre televizyondan daha fazla dijital sermayeye sahiptir ve televizyondan başka kaynaklarla da toplumsal yalnızlıklarını giderebilmekte ve bilgiye erişim sağlayabilmektedir. Kültürel soylular (gelir ve eğitim açısından en yetkin olan sınıf) ve üst sınıflar daha yüksek dijital sermayeye sahiptir ve bu durum da dijital eşitsizliklerin toplumsal, ekonomik ve kültürel eşitsizliklerin bir uzantısı olduğunu göstermektedir (Arun vd., 2022).

“Dijital sermaye kavramı; sahipliğin, erişimin, dijital becerinin, bilginin, yeteneklerin ve yetkinliğin kompozisyonudur. ... Dijital sermaye bir dijital mecrada nitelikli bilgiye erişmek, güç kazanmak, nüfuzu genişletmek, değiş-tokuş yapmak veya pazarlıklar için kullanılabilir.” (Arun vd., 2022, s.393).

Türkiye’de internet kullanıcısı yaşlılar ile yürütülen çalışmalarda yaşlıların genellikle interneti; sosyal medya hesaplarına erişmek ve haber sitelerini takip etmek, internet bankacılığı kullanmak, hastanelere ulaşmak, alışveriş yapmak, e-sağlık ve e-devlet hizmetlerinden yararlanmak için kullandıklarına işaret etmektedir (Abacı vd., 2012; Ekici ve Gümüş, 2016; Tekedere ve Arpacı, 2016; Şahin ve Yıldırım, 2019, s.98). Yaşlıların interneti kullanmaktaki motivasyonlarının merkezinde e-posta kullanma ve bilgi arama amaçları olduğu da görülmüştür. Aileyle bağlantı kurma, güzel anıları hatırlama ve tatil için araştırma yapma, hobilerle ilgili araştırma yapma ve katılım sağlama ve eğitim faaliyetlerine katılım internet kullanım amaçları arasındadır (Görgün Baran, 2019, ss.2-3). Türkiye’de yaşlıların en büyük mutluluk kaynaklarını aileler (%66,9), çocuklar (%16,9), torunlar (%6,8) ve eşler (%5,4) oluşturduğu düşünüldüğünde (TÜİK, 2020) yaşlı bireylerin internet kullanımlarının en fazla yakınlarıyla iletişim kurmakta kullandıkları öngörülebilir.

Demografik yaşlanma hızı arttıkça, devletlerin yaşlılar için politikalar üretmesine, sosyal yaşam alanlarının yaşlıları da düşünerek dizayn edilmesine, teknolojik ürünlerin de yine yaşlıları göz önünde bulundurarak üretim yapmasını gerektirmektedir. Birileri ile sohbet etme, sağlık hizmetlerine erişim, yemek hazırlanması, ev temizliği, şehir içi ulaşım için araç, kişisel temizlik, alışveriş yapma, boş zamanı değerlendirmek için etkinlikler, ilaçların hatırlatılması ve cep telefonunun olması yaşlıların gereksinimleri olarak belirlenmiştir (Tekindal vd., 2020, s.2) . Bu bağlamda internet bu ihtiyaçların çoğuna yanıt verebilmekte ya da bu ihtiyaçların giderilmesini kolaylaştırmaktadır. COVID-19 döneminde en çok yaşlı

bireylerin dezavantajlı olması, sokağa çıkma yasakları, iletişim, alışveriş ve bakım ihtiyaçları göz önüne alındığında, yaşlı bireylerin internet kullanmalarının günümüz dünyasında daha önemli hale geldiği görülmektedir. Bu nedenlerden dolayı araştırma COVID-19 pandemi sürecinde, yaşlı bireylerin internet algılarına ve kullanımlarına odaklanmaktadır. Bu araştırma aynı köyde yaşayan bireylerin, yani birbirlerine yakın dijital sermayeye sahip olan bireylerin, kente göçle birlikte farklılaşan dijital sermayeleri kapsamında COVID-19 sürecindeki internet kullanımlarına ve köy/kent arasındaki farklılığa odaklanmaktadır. Araştırma Bolu’da ve yaşlı bireylerle gerçekleştirilmiştir. Literatürde Bolu’da yaşlılarla ilgili çalışmalara rastlanılmıştır (bknz. Konuk ve Kaya, 2018; Kırkık Aydemir vd., 2024) ancak bu araştırmalar COVID-19 bağlamında değildir. Araştırmanın bu ayırt edici noktaları araştırmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırma nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde oluşturulmuştur. Çalışma nitel bir araştırma olduğundan, verilerin genellenmesi gibi bir kaygı taşımamaktadır. Araştırmanın evrenini Bolu ilinde bulunan, İhsaniye Mahallesi ve Yaka Yakuplar köyü yaşlı bireyleri oluşturmaktadır. Araştırma örneklemini; 65-74 yaş aralığında, Bolu’da kentte (İhsaniye Mahallesi) ve köyde yaşayan (Yaka Yakuplar Köyü) toplamda 8 yaşlı birey oluşturmaktadır. 8 katılımcı ile yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Örnekleme, kolayda örnekleme tekniği ile ulaşılmıştır. Elde edilen veriler tematik içerik analizliyle incelenmiştir.

1.1. Araştırmanın Örneklemi

Bolu ilinin seçilmesinin en önemli nedeni, araştırmacının örnekleme erişebilirliğinin olmasıdır. Bolu’da %70’lik kesim kentte yaşarken %30’luk kesim köyde yaşamaktadır (Bolu Valiliği, 2019). Ancak Bolu’da kent yüzdesine girmekle birlikte aslında köy özellikleri gösteren ancak kanunla mahalleye dönüşen bölgelerin bulunduğu göz önüne alındığında bu yüzdelerin birbirine daha yakın olduğu düşünülmektedir (Bolunun Sesi, 2014; Resmî Gazete, 2021). Bu yüzden araştırmada köyde ve kentte yaşayan yaşlı bireyler birlikte ele alınmıştır. Bu örneklem seçimi aynı zamanda verinin çeşitliliği ve doygunluğu açısından önem taşımaktadır.

Bolu ilindeki İhsaniye Mahallesi, şehir merkezindedir ve Bolu’nun en işlek caddesine çok yakındır, bu anlamda İhsaniye Mahallesi Bolu ilinin gelişmiş mahallelerinden sayılabilir. İhsaniye Mahallesi’nde yaşayan yaşlı bireyler, kentli yaşlı bireyleri temsil etmektedir.

Yaka Yakuplar köyünün seçilmesinin nedeni İhsaniye Mahallesi'yle bağlantı kurabilmesinden kaynaklanmaktadır. İhsaniye Mahallesi, Yaka Yakuplar köyünde yaşayıp daha sonra şehir merkezine gelen bireylerin yoğun olduğu bir mahalledir. Bu bağlamda köyde yaşayan ve şehirde yaşayan katılımcıların geçmişlerinde ortaklıklar yakalanabilir. Bu durumun, kent ve kırdaki yaşayan yaşlı bireylerin internet kullanımındaki farkı anlamak için yararlı olacağı düşünülmüştür.

Örneklemin sadece 65-74 arası bireylerle sınırlandırılmasının nedeni ise 75 yaş ve üstü bireylerin sağlık problemleri, pandemi koşulları gibi nedenlerden dolayı erişilebilirliğinin az olmasıdır. Diğer bir neden, eğitim seviyesinin en yüksek olduğu yaşlı kesimin 65-74 yaş aralığında olmasının muhtemel olmasıdır. İnternet kullanımı için okuma yazma bilgisine sahip olmanın gerekliliği göz önüne alındığında 65-74 yaş aralığını örnekleme dahil etmenin isabetli olacağı düşünülmüştür.

1.2. Veri Toplama ve Analiz Teknikleri

Araştırmada veriler, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniğiyle toplanmıştır. Derinlemesine görüşme belirli bir konunun yapısını, ilişkiselliğini ve örüntülerini tümevarım yaklaşımıyla, detaylı şekilde incelemeyi amaçlayan ve doküman incelemesi, görüşme, gözlem gibi çeşitleri bulunan bir nitel veri toplama tekniğidir (Uslu ve Demir, 2023). *“Katılımcının bir konu hakkındaki kişisel deneyimlerini, bakış açısını ve düşüncelerini kendi ifadeleri ile anlatmasına olanak tanıyan esnek bir yöntemdir”* (TÜBİTAK, 2021). Katılımcıların COVID-19 pandemi sürecindeki internet kullanımlarının detaylı şekilde ortaya konması açısından derinlemesine görüşme tekniği uygun bulunmuştur.

Veriler tematik içerik analiziyle analiz edilmiştir. İçerik analizi metnin sınıflandırılmasıyla o metnin anlamını aydınlatma amacına hizmet edebilecek nitelikte bir kategorileştirmenin ifadesidir (Patton, 2018; Kurnaz, 2021). Tematik içerik analizi, kodların kategorileri ve kategorilerin de temaları oluşturmasıyla yapılır. Tematik kodlama ilk aşamada yapılan kodlamaların düzenlenmesini ve aralarında anlamlı ilişkiler kurulmasını mümkün kılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Verilerin analiz edilmesi için katılımcılardan ses kaydı için izin alınmış daha sonra ses kayıtlarının transkripti yapılmıştır. Transkript edilen görüşme metinlerinde ilk okumada genel bir bakış açısı kazanılması amaçlanmıştır. İkinci ve üçüncü okumalarda ifadeler kodlanmış, kodlardan kategoriler oradan da temalar elde edilmiştir. Temalar oluşturulurken verilerde tekrarlanan ifadeler dikkate alınmıştır. Bu içerik analizi tümevarım kodlamayı kapsamaktadır. Tematik içerik analizi bu araştırmada verilerin

ayrıştırılıp kodlanmasından sonra birleştirilerek incelenen malzemeye ilişkin geniş ve toplu bir bakış açısı sunmuştur.

Araştırmada “*Kendinizi tanıtır mısınız?*” sorusu yaş, aylık gelir gibi demografik bilgiler için sorulmuştur. Daha sonra “*COVID-19 pandemi sürecini sizi nasıl etkiledi, anlatabilir misiniz?*”, “*İnternet kullanmayı nasıl öğrendiniz?*”, “*COVID-19 pandemi süreci internet kullanımınızı değiştirdi mi?*”, “*COVID-19 pandemi süreci boyunca internet olmasaydı nasıl olurdu?*” soruları COVID-19 ve internet ilişkisi çerçevesinde katılımcılara sorulmuştur.

1.3. Araştırma Sorusu

Araştırma genelde yaşlı bireylerin internet kullanma deneyimlerini, daha özel olarak ise COVID-19 pandemi sürecinde internet kullanım deneyimlerini ele almaktadır. Bu bağlamda çalışmanın, araştırma sorusu şu şekildedir:

S 1. “*Bolu’da yaşayan yaşlı bireyler, COVID-19 pandemi sürecinde internet kullanımını nasıl algılamaktadır?*”

Alt araştırma soruları ise şu şekildedir:

AS 1.1. “*Bolu’da yaşayan yaşlı bireylerin internet kavramını nasıl tanımlamaktadır?*”

AS 1.2. “*Bolu’da yaşayan yaşlı bireyler COVID-19 pandemisi sürecinde interneti hangi amaçlarla kullanmışlardır?*”

AS 1.3. “*Bolu’da yaşayan yaşlı bireylerin COVID-19 pandemi sürecinde internet kullanım süreleri değişim göstermiş midir?*”

AS 1.4. “*Bolu’da yaşayan yaşlı bireyler internet kullanmayı nasıl öğrenmişlerdir?*”

2. BULGULAR

Bu başlık altında araştırmadaki verilere ve analizlere yer verilmiştir.

2.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Tablo 1: 2021 yılı için katılımcıların demografik profilleri

	Cinsiyet	Yaş	Bireysel Gelir	Eğitim Düzeyi	Emekli Olunan Meslek	Medeni Durum	Yaşadığı Yer	Yaşadığı Kişiler	Kent/ Köy
K 1	Erkek	68	3100	İlkokul	Memur	Evli	Kendi evi	Eşi-Annesi	Kent
K 2	Erkek	65	2500	Lise	İnşaat	Evli	Kendi evi	Eşi-Oğlu	Kent
K 3	Kadın	69	5000	Ön Lisans	Öğretmen	Evli	Kendi evi	Eşi	Kent

K4	Kadın	65	8000	Üniversite	Doktor	Bekar	Kendi evi	Kedileri	Kent
K5	Erkek	72	2500+ Tarım ve Hayvancılık	İlkokul	Şoför	Evli	Kendi evi	Eşi-Oğlu-Gelini-Torunları	Köy
K6	Erkek	65	3000+Taksi	İlkokul	İsteğe bağlı (İnşaat)	Evli	Kendi evi	Eşi-Oğlu	Koy
K7	Kadın	67	Yok	İlkokul	-	Evli	Kendi evi	Eşi-Oğlu	Köy
K8	Kadın	73	Yok	İlkokul	-	Evli	Kendi evi	Eşi-Oğlu-Gelini-Torunları	Köy

Katılımcıların 4'ü kentte 4'ü köyde yaşamaktadır. Sadece iki katılımcı 70 yaşının üzerindedir (K5, K8). Katılımcıların yaş ortalaması 68'dir. Katılımcılardan ikisinin bireysel geliri yoktur (K7, K8). En yüksek bireysel gelirlerini ise 8000 TL ile doktor emeklisi ve 5000 TL ile öğretmen emeklisi katılımcılar (K3, K4) oluşturmaktadır. Köyde yaşayan erkek katılımcılar ise emeklidir fakat halen çalışmaktadırlar (K5, K6). Bir işte çalışmayan ve maaşı 5000 TL'nin üzerinde olmayan katılımcıların ise aileleriyle birlikte kendi evlerinde yaşadığı ve gelirlerini ailedeki bireylerden karşıladıkları (K2, K7, K8) görülmektedir. Sadece K1 annesi ile yaşamaktadır ve K1'in ebeveynine bakmakla yükümlü olduğu tek kişi olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Katılımcıların beşi ilkokul mezunu (K1, K5, K6, K7, K8), biri lise mezunu (K2) ve ikisi üniversite mezunudur (K3, K4). Kentte yaşayan bireylerin eğitim seviyelerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Sadece K4 evli değildir ve kedileriyle birlikte yaşamaktadır. Diğer katılımcıların hepsi evlidir ve aileleriyle birlikte yaşamaktadır.

2.2. Kod, Kategori ve Temalar

Kod, kategori ve temalara ilişkin bilgiler verilerek bunlara ulaşmada kullanılan katılımcıların ifadeleri yer alacaktır.

2.2.1. İnternet Kavramı Tanımları Teması

Araştırmanın “*Bolu’da yaşayan yaşlı bireylerin internet kavramını nasıl tanımlamaktadır?*” alt sorusuna cevap olarak katılımcılar interneti; bir ulaşım aracına benzer şekilde iletişimi kolayca sağlayan bir taşıt, sakinleştiren bir unsur olarak sınırları alan bir platform, günümüzün gerekli bir unsuru, herkesin kullandığı bir teknoloji, yakınlarla iletişim kurmaya yarayan ve hayatın her noktasında kolaylaştırıcı bir araç olarak tanımladıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılar interneti sosyal bir gereklilik olarak ve iletişim, sosyalleşme ve rahatlama aracı olarak tanımlanmıştır.

Tablo 2: İnternet kavramına ilişkin kodlar, kategoriler ve tema

Kodlar
Taşıt olan bir ulaşım aracı eşit bir iletişim aracı, sınırlarını alan bir platform, arkadaş, hayatın her noktasında işlevsel bir araç, yaşamın bir gerekliliği, herkesin kullandığı bir teknoloji ve yakınlarla iletişim kurma
Kategoriler
• İletişim aracı olarak tanımlama: K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8 (8 kişi). • Sosyalleşme aracı olarak tanımlama: K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8 (8). • Rahatlama aracı olarak tanımlama: K2, K3, K4, K7 (4). • Sosyal bir gereklilik olarak tanımlama: K4, K5, K6 (3).
Tema: İnternet Kavramı Algısı

Bu temada katılımcıların internet kavramını tanımlamaları kendi kişisel deneyimlerine, kullanım amaçlarına, sürelerine, yetkinliklerine ve internet hakkındaki bilgilerine göre değiştiği görülmektedir.

Katılımcı 1: «Araban olmazsa eşeğe binip geliyordun, ama şimdi telefon var internet var hiçbir şeye gerek yok. Ne oluyor? Açıyorsun telefonun interneti “Alo bu akşam mevlüdümüz var.” diyebiliyorsun. Bu kadar basit oluyor, yani olay yerine gitmeye gerek yok, gözünle görmene, orada bulunmana gerek yok.»

Katılımcı 2: «... yani o dönemde benim sınırlarımı falan alıyordu internet.»

Katılımcı 3: «İnterneti çok fazla bilen birisi değilim. Ama bana arkadaş oldu internet bu dönemde.»

Katılımcı 4: «Hayatı takip ediyorum diyebilirim, internette hatta bazen fazla vakit geçiriyorum, arada bazen çok sıkılırsam da eskiden oynadığımız oyunları oynuyorum (gülme). Kedilerimle ilgili hastalıkları tedavi yöntemlerine bakabiliyorum, yeni çıkan kanunları oradan takip edebiliyorum. Kaçırdığım dizileri takip ediyorum yine, bu sıralar en çok gündem takip etmek ve bir şeyler izlemek için kullanıyorum. Örneğin bir şeyim bozuluyor onun tamirini nasıl yapabilirim diye video izliyorum bu tür şeyler, efendime söyleyeyim metaverse evreni hakkında çok haber var bu tür güncel şeyleri takip ediyorum, hayatımın her noktasında interneti kullanıyorum diyebilirim.»

Katılımcı 5: «Zaten herkes kullanıyor artık.»

Katılımcı 6: «... O şekilde artık internet kullanmayı bilmek zorundasınız.»

Katılımcı 7: «Telefonlar geliyor bana kızım İstanbul'da o arıyor, görüntülü konuşuyoruz. Facebook'ta dolandım işte kimler napıyor diye.»

Katılımcı 8: «Gelin, oğlan, torunlar falan yardım ediyola, aile grubumuz var oraya uzaktaki akrabalar fotoğraf falan atıyo, onlara bakıyom. Ama daha kendim çok bişi paylaşamıyom, bir şey gelirse bakıyom.»

2.2.2. COVID-19 Pandemi Süreci Tanımları Teması

Araştırmanın ikinci alt sorusu (*Bolu'da yaşayan yaşlı bireyler COVID-19 pandemisi sürecinde interneti hangi amaçlarla kullanmışlardır?*) hastalanma ya da hastalanmama, COVID-19 geçirip geçirmeme, üşüme, titreme, aşı olma ya da olmama, kaslarda rahatsızlık, rahatsızlık noktalarında sağlıkla ilintili olarak tanımlanmıştır. Katılımcılar COVID-19 pandemi sürecini eve kapatılma, kötü hissetme, sıkıntı, özgür olmama, etkisiz, evden çıkamama, bunalma, hayatın durması, işlerin akması kavramları çerçevesinde sosyal yönüyle bağlantılı olarak tanımlamışlardır.

Tablo 3: COVID-19 pandemi sürecine ilişkin kodlar, kategoriler ve tema

Kodlar
Hastalanma/hastalanmama, zorlanma, eve kapanma, COVID-19 geçirme/geçirmeme, üşümek ve titremek, eve kapatılma, kaslarda rahatsızlık, kötü hissetme, bunalma, huzursuzluk, sıkıntı, özgür olmamak, kısıtlanma, aşı olma/olmama, evden çıkamama, hayatın durması, işlerin aksaması, etkisiz
Kategoriler
• Sağlıkla ilişkili: K1, K2, K3, K4, K5, K7 (6). • Sosyal yönden: K5, K6, K8 (3).
Tema: COVID-19 Pandemi Süreci Algıları

COVID-19 pandemi sürecini aşı ya da hasta olup/olmama olarak tanımlayan kişilerin; kendileri veya yakınları COVID-19 hastalığı geçirmiştir ya da aşının etkilerini hissetmişlerdir (K1, K2, K5, K7). Psikolojik olarak rahatsızlık duyduğunu belirten katılımcılar, kentte yaşayan kadın bireylerdir (K3, K4). İşlerin aksaması olarak algılayan birey ise köyün muhtarıdır ve bu

süreci işlerin aksamaması olarak ifade etmiştir (K6). Etkilenmediğini ifade eden katılımcılar sadece köyde yaşayan iki katılımcıdır (K8, K5).

Bu temada katılımcıların hasta olması ya da yakınlarının hastalık geçirmesi, yaşanan bölge, meslek ve kamusal hayata katılım faktörlerinin etkili olduğu görülmektedir. Örneğin evden çıkarak işe gitmek zorunda olmayan veya hareketleri zaten kısıtlı olan yaşlı bireylerde pandeminin etkileri daha az hissedilmiştir. Ek olarak köy şartlarında bahçesi olan evlerde kısmi olarak da dışarı çıkabilmek pandeminin etkilerini azaltmıştır.

Katılımcı 1: «Biz iki sefer hastalandık, zorlandık, eve kapandık 20’şer gün evde kaldık ve atlattık.»

Katılımcı 3: «Pandemi sürecinde hayatımızda çok şey değişti, eve kapandık, 65 yaş üstünü eve kapattılar. Eve kapanınca kaslarımda rahatsızlıklar oldu. Psikolojik olarak rahatsızlık yani, kötü hissettim, bunaldım, huzursuzluk yaptım.»

Katılımcı 6: «Evden çıkamadık ama tabii görevim gereği mecburen çıktım, olayların gidişatını, ne yapmamız gerektiğini öğrendim. Hayat birden durdu, tüm işler aksadı ama bir süre sonra buna da alıştık.»

Katılımcı 8: «Beni çok etkilemedi, köydeydik zaten. Normal hayatımıza devam ettik. Hayvanlara baktık, tarla tapan işleri, ev işleri çok etkilemedi yani. Hastalık da gelmedi bize zaten, aşımızı olmaya gittik sadece. Öyle.»

2.2.3. COVID-19 Pandemi Döneminde İnternet Kullanım Amaçları Teması

Araştırmanın üçüncü alt sorusunun sonucunda (*Bolu’da yaşayan yaşlı bireyler COVID-19 pandemisi sürecinde interneti hangi amaçlarla kullanmışlardır?*) katılımcıların interneti iletişim, boş vakit geçirme, evrak ve resmi işleri gerçekleştirme, haber alma gibi amaçlarla kullanıldığı görülmüştür.

Tablo 4: COVID-19 pandemi sürecinde internet kullanım amaçlarına ilişkin kodlar, kategoriler ve tema

Kodlar
Güncel haberleri takip etmeleri, akrabalarla görüntülü konuşma yapmak ve akrabaların/yakınların paylaşımlarını takip etmek, haberleşmek, sağlık araştırmaları yapmak, ilgilendikleri spor takımlarını takip etmek, el işi modelleri takip etmek, online alışveriş yapmak, film izlemek, bankacılık işlemlerini yapmak, resmi işlemleri takip etmek, online toplantılara

katılmak, iş ile ilgili gelişmeleri takip etmek, iş ile ilgili kanunları veya destekleri takip etmek
Kategoriler
• Akrabalar ve yakın çevresinin paylaştıklarına bakmak ve iletişim kurmak için internet kullanan katılımcılar: K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8 (8) • Araştırma yapmak için internet kullanan katılımcılar: K1, K2, K3, K4, K5, K6 (6) • Güncel olaylardan ve haberlerden haberdar olmak için internet kullanan katılımcılar: K1, K2, K3, K4 (4) • Boş vakit geçirme aracı olarak internet kullanan katılımcılar: K2, K4, K7 (3) • Hobi edinmek veya hobileriyle ilgili bilgi almak amacıyla internet kullanan katılımcılar: K3, K4 (2) • İş ile ilgili gelişmeleri takip etmek için internet kullanan katılımcılar: K5, K6 (2). • İhtiyaçlarının karşılanması için internet kullanan katılımcılar: Katılımcı 1 (1) • Bankacılık işlemleri yapmak, resmi evrakların takibi yapmak ve online toplantılara katılmak amacıyla internet kullanan katılımcılar: K4 (1) • Dini etkinlikleri takip etmek için internet kullanan katılımcılar: K7 (1)
Tema: COVID-19 pandemi sürecinde internet kullanım amaçları

Katılımcıların internet kullanım amaçları; akrabalar/yakınlarla iletişim kurmak (8), araştırma yapmak (6), güncel haberlerden haberdar olmak (4), boş zaman aktivitesi olarak kullanmak (3), hobi edinmek veya hobiyle ilgilenmek (2), işle ilgili gelişmeleri takip etmek (2), ihtiyaçların karşılanması (1) ve kurumsal işlemler için (1) olarak sıralanmıştır.

Katılımcıların hepsi interneti yakınlarıyla görüşmek ve yakınlarını takip etmek için kullanmaktadır. Çoğu katılımcı ise araştırma yapmak için interneti kullanmaktadır. Güncel haberleri takip eden bireylerin ise sadece kentte yaşayan bireyler olduğu görülmektedir (K1, K2, K3, K4). Yaşlı bireyler interneti rahatlatmak ve hoşça vakit geçirmek için de sıkça kullanmaktadır (K2, K3, K4, K7). Hobileri için interneti kullananlar sadece

kentteki kadın katılımcılardır (K3, K4). İş takibi amacıyla interneti kullanan bireyler ise köyde yaşayan ve iş gücüne katılım gösteren erkek katılımcılardır (K5, K6). Ebeveynine bakmakla yükümlü olan bir katılımcı interneti ihtiyaçlarını karşılamak için kullandığını ifade etmiştir (K1). K7 ise interneti dini etkinlikleri takip etmek için de kullandığını belirtmiştir.

COVID-19 pandemi döneminde internet kullanım amaçlarının birden fazla olmasında, interneti kullanma yetkinliği ana faktördür. Bolu'da yaşayan 65-74 arası yaşlı bireylerin internet kullanma yetkinliğini etkileyen en önemli unsur ise meslek etkisi olarak tespit edilmiştir. Meslek dolayısıyla internet kullanan bireylerde iletişim, gündemi takip etme, araştırma gibi amaçlara kurumsal işlemler ve hobiler de eklenmektedir (K3, K4). Sadece köyde yaşayıp halen çalışan erkek bireyler interneti kullanmaya kendileri gönüllü olmuştur. Bireylerin interneti 'gönüllü olarak' kullanmayı istemesinde daha önce yakınlarından uzakta kalmak ve başka şehirlerde çalışmış olmak da etkili olmuştur (K1, K2). Bu temada genel olarak kişilerin demografik özellikleri ve bu bağlamda dijital sermayeleri ve COVID-19 pandemi sürecinin hayat seyrini değiştirmesi etkili olmuştur.

Katılımcı 2: «COVID-19'da ben internetten haberleri takip ediyordum işte güncel haberleri takip ediyordum, uzakta olduğum için Boluspor'u takip ediyordum, yani anlatabildim mi? Yakın akrabaları falan görürsem onları takip ediyordum yani nâpıyorlar nediıyorlar diye. ... Pandemi döneminde hastalanınca baktıkça vakit geçiyordu yani. ... Pandemi sürecinde interneti sırf vakit geçirmek amacıyla kullandım. Bir de işte haberleri dinlemek, sosyal faaliyetleri takip etmek için kullandım. Akrabalarımın haberdar olmak için falan kullandım.»

Katılımcı 4: «Pandemi sürecinde internette film izledim. ...Çeşitli haberleri takip ettim, internet sitelerinden araştırmalar yaptım. ... merak ettiğim şeyleri ekşisözlük'ten bakıyorum, Facebook'tan arkadaşlarımla yaptıklarını, paylaştıklarını takip ediyorum, Twitter'da gündem takip ediyorum genellikle, Instagram'da da yine yapılan paylaşımlara bakıyorum. İnternet alışverişi yapıyorum örneğin bazı özel parçalar oluyor oradan ulaşıyorum, nadir kitap gibi siteleri kullanıyorum, takı-taş alışverişlerimi yine oradan bakabiliyorum. ... Bankacılık işlemlerini oradan hızlıca halledabiliyorum, evrak takibi yapabiliyorum, mahkemelerin gidişatını izleyebiliyorum. Whatsapp ... onu da iletişim için kullanıyorum, bazen sanal toplantıların grupları oluyor onların gruplarında yer alıyorum. Zoom'da da birkaç kez hobilerime yönelik toplantılara katıldım.»

Katılımcı 5: «Bazı işte bizim çiftçilik falan yaptığımız için desteklerimiz falan var onları falan öğreniyor bazı sitelerden. Araştırıyor

bazen gafamıza takılan şeyler oluyo. Mesaj atmayı da yeni yeni öğreniyom. Gelin, oğlan, torunlar falan yardım ediyolar, aile grubumuz var oraya uzaktaki akrabalar fotoğraf falan atıyo, onlara bakıyom.»

Katılımcı 8: *«Aslında ben öyle internetin her şeyini bilmiyorum. Torunlar var onlar benim telefonumda benden daha çok vakit geçiriyor. Ben sadece Whatsapp'ta görüntülü konuşma yapıyorum. Kızlarımla görüşüyorum.»*

2.2.4. COVID-19 Pandemi Sürecinde İnternet Kullanımı Süreleri Teması

Araştırmanın bir diğer alt sorusu “Bolu’da yaşayan yaşlı bireylerin COVID-19 pandemi sürecinde internet kullanım süreleri değişim göstermiş midir?” şeklindedir. Katılımcılar COVID-19 pandemi süreciyle birlikte internet kullanım süresinin değişmediğini ya da arttığını belirtmişlerdir. COVID-19 pandemi sürecinden önce de evden genellikle çıkmayan katılımcılar için bu süreçte internet kullanımını değişmemiştir.

Tablo 5: COVID-19 pandemi sürecinde katılımcıların internet kullanım sürelerine ilişkin kodlar, kategoriler ve tema

Kodlar
Normal dönemlerde de çok fazla evden çıkmadığı için interneti zaten kullanma, ekonomik kısıtlılıklar, evde geçirilen vaktin artmasıyla boş zaman aktivitesi olarak, vakit geçirmek, iş dolayısıyla kullanım, akrabaların uzakta olması, torunlarının evde olması
Kategoriler
- İnternet kullanım süresini değişmediğini belirten katılımcılar: K1, K4, K7 (3) - İnternet kullanımı süresi arttığını belirten katılımcılar: K2, K3, K5, K6, K8 (5)
Tema: COVID-19 Pandemi Sürecinde İnternet Kullanımı Süreleri

COVID-19 pandemi döneminde internet kullanımının değişmemesinin nedenlerini normal dönemlerde interneti yaşamında sık olarak kullanma (K4) veya normal yaşantısında da interneti çok fazla kullanmama yer almıştır (K4, K7). COVID-19 pandemi sürecinde internet kullanımının artması ise evde daha uzun süreler kalma (K2, K3, K5, K8) ve yakınlarından uzak kalma (K2, K3, K5, K6, K8) oluşturmaktadır. Bu temada

etkili olan faktörün COVID-19 pandemi süreci ve yakınlarla iletişim olduğu görülmektedir.

2.2.5 İnternet Kullanmayı Öğrenme Biçimleri Teması

Araştırmanın sonuncu alt sorusu ise “*Bolu’da yaşayan yaşlı bireyler internet kullanmayı nasıl öğrenmişlerdir?*” ifadesidir. Bu noktada sosyal çevreden yardım alma, günlük hayatında internet kullanımının zorunlu olması ya da kendi öğrenmeye çalışması hususları yer almaktadır.

Tablo 6: İnternet kullanmayı öğrenme biçimlerine ilişkin kodlar, kategoriler ve tema

Kodlar
Çevreden yardım isteme, çocuklarının yardım etmesi, çocuklarla aynı ortamda bulunma sonucunda internet kullanma, torunlarının öğretmesi, kendi ilgisinin olması, herkesin kullanması, kendi isteğiyle, çevreden görerek, araştırarak
Kategoriler
• Çocuklarından ve torunlarından yardım alarak öğrenenler: K1, K2, K5, K7, K8 (5) • İş ya da başka bir sebepten internet kullanmayı bilmeyip öğrenmeye kendisi istekli olanlar: K1, K2 (2) • İş ya da eğitim dolayısıyla öğrenenler: K3, K4, K6 (3)
Tema: İnternet Kullanmayı Öğrenme Biçimleri

Bu temada meslek hayatında internet kullanımı önemlidir. Meslekte öğrenilen internet kullanımı meslek sonrası hayatta da devam etmektedir. Ayrıca bir meslek hayatının içinde olmak da internet kullanımını arttırmaktadır (K1, K2, K3, K4, K5, K6). Tek başına yaşamanın da yine internet kullanımını arttırdığı (K4) görülmüştür. Eğitim düzeyi, meslek etkisi, gelir düzeyi iyi olan ve zaten interneti kullanan yaşlı ve yalnız bireylerde tüm sorumlulukların bireyde olması internet kullanımını arttırmaktadır. Hem kentte hem de köyde yaşayan katılımcılarda, çocuklar ve torunlarla beraber yaşamak internet kullanımını artırıcı role sahiptir (K2, K5, K8).

Bu bağlamda pandemi süreci internet kullanımı kuşaklararası iletişimin oluşmasına zemin hazırlarken dijital bölünmenin de azalmasına vasıta olmuştur. Bu temada etkili olan faktörlerin meslek, yalnız ya da aileyle yaşama faktörü olduğu tespit edilmiştir. COVID-19 pandemi sürecinde evde

kalma süresi arttığından ve bu durum daha fazla internet kullanımına olanak sağladığından COVID-19 pandemi sürecinin de etkisi görülmektedir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Demografik seyirde düşük doğum hızları (insanların daha az çocuk sahibi olmaları), uzun ömürlülüğün (insanların daha uzun yaşaması) arttığına göstergesi olarak karşımıza çıkar. Sanayileşme, teknolojinin gelişmesi, sağlık sektöründeki gelişmeler, doğum kontrol yöntemlerinin yaygınlaşması, toplu ölümlerin azalması, aile yapısının değişmesi, kadının konumunun ve tercihlerinin değişmesi, değerlerin değişmesi gibi etkenler; demografik yaşlanmanın temel nedenlerini oluşturur. Yaşlılığın olumsuz bir durum olduğu bakışının yerine artık yaşlılığı farklılık olarak algılama yoluna gidilmektedir. Ancak COVID-19 pandemi dönemi, yaşlı bireylerin dezavantajlı durumlarını pekiştirerek ön plana çıkarmıştır. Yaş temelli kararlarla birlikte yaşlıların dışlanmasına ve ötekileştirilmesine neden olmuştur. Yaşlı bireylerin pandemi sürecinde sokağa çıkma yasağı süresi diğer yaş gruplarından daha fazla olmuştur. Bu durum yaşlı bireylerin hem fiziksel hem de psikolojik sağlığını olumsuz etkilemiştir. Bu noktada internet yaşlı bireylerin sosyalleşmelerini, rahatlamalarını, ihtiyaçlarını karşılamalarını ve haberleşmelerini mümkün kılan bir araç olmuştur.

Araştırma sonucunda (1) COVID-19 pandemi süreci algısı, (2) internet kullanmayı öğrenme biçimi, (3) interneti kullanma amacı, (4) interneti kullanma süresi ve (5) internet kavramı algısı olmak üzere toplamda beş temaya ulaşılmıştır. Yaşlı bireylerin interneti algılamalarında ve kullanımlarında, mesleğin ve yaşanan kişilerin etkisinin daha önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Köyde ve kentte yaşamının internet algısı ve kullanımında zaman zaman farklılıklara yol açtığı gözlenmekle beraber, keskin bir faktör olmadığı görülmüştür.

Elbette internete erişimde dijital sermaye önemli bir rol oynamıştır. Araştırmadan elde edilen bulgularda köyde yaşayan erkekler, köyde yaşayan kadınlara göre daha fazla teknolojiye aşinadır ve internet kullanmaktadır. Kültürel soylular, yani gelir ve eğitim açısından en yetkin olan sınıftaki katılımcılar (doktor ve öğretmen) ise diğer katılımcılara göre interneti daha yetkin kullanabilmektedir. Köyde yaşayanların, kentte yaşayanlara göre daha az yetkin olduğu da araştırma sonucunda ulaşılan bir bulgudur. Bu durum interneti kullanmada dijital sermayenin önemini ortaya koyarak, Arun ve diğerleri'nin (2022) yaptığı çalışmaya paralel olarak sonuç vermiştir.

Yaşlı bireylerin ifadelerine bakıldığında internetin tam olarak hangi olanakları sunduğunu bilmemesi, bu olanakların farkında olsa bile interneti kullanma bilgisinden yoksun olması, interneti öğrenebileceği kaynaklara

ve/veya bireylere sahip olmaması, yaşlılığın getirdiği fiziksel bozukluklara ve/veya eksikliklere sahip olma araştırmaya katılan katılımcılarda görülmüştür. Benzer bulgulara Tuna Uysal (2020), Görgün Baran (2019), Tekedere ve Özsungur (2018), Arpacı (2016) gibi çalışmalarda da ulaşılmıştır. Yaşlılık psikolojisi nedeniyle teknolojiden anlamayacağını düşünme de görülmüştür. Bu olumsuz tutum Aydın ve Tütüncü'nün (2021, s.100)'nün de belirttiği üzere sosyalleşme imkanlarını kısıtlamıştır. Bu araştırmanın, ayırt edici olan ancak tahmin edilmesi muhtemel olan bulgusu ise interneti kullanmamaya neden olan dezavantajlı durumların köyde yaşayan kadın katılımcılarda daha açık görüldüğüdür.

Araştırmanın bulgularına bakıldığında katılımcıların hepsinin kendi evinde yaşadığı görülmekte, emekli maaşı bulunmayan katılımcıların ise sosyal çevresinden destek gördüğü yer almaktadır. Bu nedenlerle hiçbir katılımcı COVID-19 pandemi döneminde ekonomik olarak zorluk çekmemiştir. Yetersiz beslenme, sağlık imkanlarına erişim gibi problemler de yaşamamışlardır. Bu durum katılımcıların genel olarak ekonomik durumlarının iyi olduğunu göstermektedir. Ancak literatürde yaşlıların, genel olarak ekonomik problemlere sahip olduğu bilinmektedir (Kuru vd., 2021; Sütçü ve Demirel, 2020; Nazlıer Keser, 2019). Bu araştırmadaki sorunlar genel olarak sosyal izalasyon, bunalma, can sıkıntısı, fiziksel rahatsızlıklar olarak görülmüştür.

Yaşlı nüfusun hızlı artışı daha önce fark edilmemiş ihtiyaç ve sorunları beraberinde getirmiş, bu durum da yeni çözümlerin gerekliliğini ortaya koymuştur (Sütçü ve Demirel, 2020). Bu çalışma sonucunda yaşlı bireyler için internet ve teknolojilerin kullanımlarının oranının artırılması için öncelikle yaşlıları merkeze alan, onların sesleri olan ve ihtiyaçlarına odaklanan toplumsal çalışmalar yapılması önerilmektedir. Bunun nedeni yaşadığımız salgının, krizin ya da kaosun son olmayacak olması ve muhtemel krizlere hazırlıklı olmamız gerektiğidir. Bu tür kriz dönemlerinde belirli bir gruba ilişkin açıklamalardan da kaçınılmalıdır zira bu tür açıklamaları o gruba hedef haline getirip, kırılganlaşmasına sebep olmaktadır. *“Bu nedenle uygulamalar, tüm topluma genellenmelidir. Sanki suçlu yaşlılar mı gibi, toptan sokağa çıkma kısıtlaması doğru değildir.”* (Altın, 2020, s.55) Pandemi dönemindeki yaşlıların daha fazla etkilendiği ve kırılgan oldukları vurgusu, yaşlılık ayrımcılığını körüklemiştir.

Türkiye’de COVID-19 salgını sırasında yaşlı bireylere yönelik Takip ve İzleme Birimleri oluşturulmuş ve hizmetler, ekonomik destek, izinler, ayrıcalıklar ve aşılama kapsayan tıbbi hizmetler gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan bu iyileştirmelerin dönemlik olması ve sürdürülebilir olmaması yaşlıların dezavantajlı hallerini geçici bir süreliğine gidermiştir ya da yetersiz

kalmıştır. Bu nedenle yaşlılara sürdürülebilir çözüm önerilerine ihtiyaç vardır. Profesyonel ekiplerce ziyaretler, acil durum ve salgın eylem planı, multidisipliner kriz ekipleri kurulmalı, AFAD ve Kızılay gibi kurumlarla birlikte sivil toplum örgütleri de aktifleştirilmelidir. Ekonomik yetersizlik, yaşlılık sürecinin en önemli problemlerinden biridir, bu nedenle emekli maaşlarının iyileştirilmesi, duruma özel yardımların artırılması söz konusu olabilir. Yaşlılıkta sağlığa erişim en önemli meselelerden biri haline gelmektedir. Normal zamanlarda bile yaşlı bireylerin sağlık imkanlarına ulaşımı zorken, kriz durumlarında daha da zorlaşmaktadır. Bu nedenle hem normal hem de kriz dönem için yaşlıların sağlık imkanlarına ulaşımı kolaylaştırılmalıdır (Demirel ve Sütçü, 2021). Kısıtlamalar çerçevesinde yaşlı bireyler hareketsiz kalmış, sosyalleşememiş, fiziksel ve psikolojik olarak problemler yaşamışlardır. Bu bağlamda hayatla bağlantısını en azından sosyal olarak sağlayacak ve belirli ihtiyaçlarına yanıt verebilecek internete erişim önemini daha da görünür kılmıştır (Demirel ve Sütçü, 2021, s.3652). Bu nedenle yaşlı bireylerin teknolojiyi kullanması, internete erişiminin ve interneti kullanma yetkinliğinin kazandırılması birçok açıdan sorun çözücü olacaktır (Tekindal vd., 2020). Özetle, yaşlıları merkeze alan kapsamlı bir program ortaya konulmalıdır. Sağlık, iktisat, sosyoloji, psikoloji, felsefe gibi birçok alanı kapsayan, multidisipliner çözüm önerileri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abacı, R., Kazaz, N. & Başa, B. (2013). The Internet Addiction of Kosovo and Turkey Eldery People. *Procedia -Social and Behavioral Sciences*, 103. 1104 – 1117.

Altın, Z. (2020). Covid-19 Pandemisinde Yaşlılar. *Tepecik Eğit. ve Araşt. Hast. Dergisi*, 30(Ek sayı). 49-57. doi:10.5222/terh.2020.93723

Arun, Ö., Binark, M., Özsoy Taylan, D., Kandemir, B. & Şahinkaya, G. (2022). Yaşlıların toplumsal sınıfı, dijital sermayeleri ve COVID-19 salgınında bağlantıda kalma pratikleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 42. 387-410.

Atila Demir, S. (2020). Salgın Sürecinde Yaşlı Nüfus, Sosyal Dışlanma ve Yaşlı Ayrımcılığı, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38, 186-201.

Aydın, İ. & Tütüncü, Ö. (2021). Pandemi Sürecinde Yaşlılık ve Rekreasyon. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 32(1). 100-105.

Başaran, E. (2021). Pandemi Sürecinde “Ötekileştirilen” Bir Grup Olarak Yaşlılar, *XI. Umteb International Congress On Vocational & Technical Sciences*, 5(2), 159-164.

Bell, D. (1979). *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, Inc., Publishers.

Binark, M., Arun, Ö., Özsoy, D., Kandemir, B. & Şahinkaya, G. (2020). *Covid-19 sürecinde yaşlıların enformasyon arayışı ve enformasyon değerlendirmesi: TÜBİTAK SOBAG 120k613 no'lu araştırma projesi*. SENEX: Yaşlanma Çalışmaları Derneği Yayınları.

Binark, M., Arun, Ö., Taylan, D. Ö., Kandemir, B. & Şahinkaya, G. (2021). Covid-19 Sürecinde Yaşlıların Medya Repertuarı ve Enformasyon Gereksinimi. *Strata: İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*, 6. 147-165.

Bolunun Sesi Gazetesi. (2014). Mahalle yapılan köylerin zararı oldu. <https://www.bolununsesi.com/haber/145532/mahalle-yapilan-koylerin-zarari-oldu>. (Erişim Tarihi: 22.12.2021)

Castells, M. (2005). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum, Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi*. (E. Kılıç, çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Demir, B. & Mandıracıoğlu, A. (2021). COVID-19 Pandemisi Sürecinde Yaşlıya Yönelik Ayrımcı Uygulamalar ve Yaşlı Bireyler Cephesinde Durum Değerlendirilmesi, *Ege Tıp Dergisi*, 60(2), 181-190.

Demirel, A.C. & Sütçü, S. (2021). Covid-19 Salgınında Türkiye’de Yaşlılara Yönelik Uygulamalar ve Hizmetlerin Değerlendirilmesi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(Pandemi Özel Sayısı). 3641-3675. DOI: 10.26466/opus.858337

DSÖ. (2002). Assessing the Nutritional Status of Older Persons Meeting the Nutritional Needs of Older Persons, World Health Organization Tufts University School of Nutrition and Policy, <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42515/9241562102.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim Tarihi: 15.11.2021)

Ek, S., İlhanlı, H. & Özözen Kahraman, S. (2020). COVID-19’un Zayıf Halkası: Yaşlı Nüfus, *Türk Coğrafya Dergisi*, 76, 33-44.

Ekici, E. & Gümüş, Ö. (2020). Covid 19 Pandemi Sürecinde Yaşlı Bireylerin Bakım ve Yönetimi, *Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (3)3, 145-152.

Ekici, S. K. & Gümüş, Ö. (2016). Yaşlılıkta Teknoloji Kullanımı. *Ege Tıp Dergisi*, 55(1). 26-30.

Gencer, N. (2020). Kovid-19 Sürecinde Yaşlı Olmak: 65 Yaş ve Üstü Vatandaşlar için Uygulanan Sokağa Çıkma Yasağı Üzerine Değerlendirmeler

Görgün Baran, A. (2019) Kuşaklararası Bilgi Transferindeki Değişimler: Yaşlılar ile Gençler Arasındaki Dijital Bölünme, 10. *Ulusal Yaşlılık Kongresi Yaşlı Sorunları Araştırma Derneği*, 14, 104-112.

İçişleri Bakanlığı. (2020). 65 Yaş ve Üstü ile Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Genelgesi. <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokaga-cikma-yasagi-genelgesi>

Kırkık Aydemir, K. P., Kazancı Altınok, G., Karakuş, N. (2024). Mahalle parklarına mekânsal erişilebilirliğin değerlendirilmesine yönelik Cbs tabanlı bir yaklaşım: yaşlı dostu kent kapsamında Bolu kent merkezi. *Journal Of Anatolian Environmental And Animal Sciences*, 9 (4). 632-640.

Konuk, M., Kaya, A. (2018). Huzurevleri ve Tasarım Ölçütlerinin İrdelenmesi: Bolu ve Düzce Örnekleri. *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi*, 3 (5). 271-294.

Kurnaz, Z. (2021). İçerik Analizi/ Nitel Araştırmalarda Verilerin Analizi, <https://www.youtube.com/watch?v=w7wswn20aKg> (Erişim Tarihi: 11.11.2021).

Liotard, J.F. (2000). *Postmodern Durum*. (A. Çiğdem, çev.). Vadi Yayınları.

Nazlier-Keser, E.N. (2019). Türkiye’de Yaşlı Yoksulluğu Sorununa Yönelik Bir Değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30(2), 739-764.

Özsungur, F. (2018). *Yaşlıların Teknoloji Kabul ve Kullanım Davranışlarının Başarılı Yaşlanma Üzerindeki Etkilerinin Analizi: Adana İli Örneği*. [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Aile ve Tüketici Bilimleri].

Patton, M. Q. (2018). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. (M. Bütün. & S. B. Demir, çev.). Pegem Akademi.

Resmî Gazete. (2021). Kırsal Mahalle ve Kırsal Yerleşik Alan Yönetmeliği. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210415-2.htm> (Erişim Tarihi: 22.12.2021).

Sarı, İ., Özer, İ. & Kalıncara, V. (2019). Farklı İnternet Sayfası Tasarımlarının Yaşlı Bireyler Tarafından Değerlendirilmesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Derneği 10. Ulusal Yaşlılık Kongresi*, 14, 120-125.

Sütçü, S. & Demirel, A. C. (2020). *Yaşlılık ve yaşlı sorunları*. N. Çalış & Z. Karataş (ed.). Kavramsal ve Güncel Boyutlarıyla Sosyal Sorunlar içinde (s. 167-199). Efe Akademi.

T.C. Bolu Valiliği. (2019). Nüfus Yapısı. <http://www.bolu.gov.tr/nufus-yapisi> (Erişim tarihi: 22.12.2021).

T.C. Sağlık Bakanlığı, Halk Sağlığı Müdürlüğü. (2020). COVID-19 (SARS-CoV2 enfeksiyonu) Rehberi. https://toraks.org.tr/site/sf/nmf/pre_migration/0cd6655ae86e94eec61e88ab75cc757d8eaa1df39ce43d3c871b3d715afde5b6.pdf (Erişim Tarihi: 28.01.2022)

Tekedere, H. & Arpacı, F. (2016). Orta Yaş ve Yaşlı Bireylerin İnternet ve Sosyal Medyaya Yönelik Görüşleri Yönelik Görüşleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*,

Tekindal, M., Ege, A., Erim, F. & Gedik, T.E. (2020). Sosyal Hizmet Bakış Açısıyla COVID-19 Sürecinde Yaşlı Bireyler: Sorun, İhtiyaçlar ve Öneriler, *İKÇÜSBFD*, 5(2), 1-6.

Tuna Uysal, M. (2020). Yaşlı Bireylerin Sosyalleşmesinde Dijital Teknolojinin Rolü: Dijital Yaşlılar Üzerine Bir Çalışma, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 43-59.

TÜBİTAK. (2021). Derinlemesine Görüşme, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/nitel_arastirma_yontemleri (Erişim tarihi: 19.11.2021)

TÜİK. (2020). İstatistiklerle Yaşlılar, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Elderly-Statistics-2020-37227> (Erişim tarihi: 19.11.2021)

TÜİK. (2024a). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2024-53492#:~:text=%C4%B0internet%20kullanan%20bireylerin%20oran%C4%B1%20%88%2C8%20oldu&text=Cinsiyet%20ayr%C4%B1m%C4%B1nda%202024%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20%C4%B0internet,%85%2C4%20olarak%20g%C3%B6zlendi](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2024-53492#:~:text=%C4%B0internet%20kullanan%20bireylerin%20oran%C4%B1%20%88%2C8%20oldu&text=Cinsiyet%20ayr%C4%B1m%C4%B1nda%202024%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20%C4%B0internet,%85%2C4%20olarak%20g%C3%B6zlendi). (Erişim tarihi: 19.04.2025)

TÜİK. (2024b). Çocuklarda Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuklarda-Bilisim-Teknolojileri-Kullanim-Arastirmasi-2024-53638> (Erişim tarihi: 19.04.2025).

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

TİSK. (2024). *Dijital 2024: Küresel Görünüm Raporu*.
<https://www.tisk.org.tr/dokuman/dijital-2024-kuresel-gorunum-raporu.pdf>
(Erişim tarihi: 19.04.2025).

Şahin, B. & Yıldırım, A. (2019). Yaşlı bireylerde internet kullanımı ile yaşam doyumu, algılanan sosyal destek ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi (YSAD)*, 12(2). 97-106.

Uslu, F. & Demir, E. (2023). Nitel Bir Veri Toplama Tekniği: Derinlemesine Görüşme. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 40(1). 289-299. doi:10.32600/huefd.1184085

Yayına Geliş Tarihi: 23.10.2024
Yayına Kabul Tarihi: 10.04.2025
Online Yayın Tarihi: 30.04.2025

Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik
Araştırmalar Dergisi
Cilt:9, Sayı:1, Yıl:2025, Sayfa:39-54
ISSN: 2587-2206

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

İNOVASYON İLE FİNANSAL GELİŞME ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE İÇİN ASİMETRİK NEDENSELLİK YAKLAŞIMINDAN KANITLAR

Aycan CAN¹
Uğur ÇINAR²

Özet

İnovasyon ve finansal gelişme arasındaki ilişkiye dair literatür son yıllarda giderek artan bir ilgi görmektedir. Bu çalışma, 1985-2021 dönemi için Türkiye’de inovasyon ve finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyerek literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın metodolojisi iki aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak değişkenlerin durağanlık seviyeleri araştırılmaktadır. Birim kök içeren bir yapıya sahip olan serilerin varyansı zamana bağlı olarak değişim göstermesi nedeniyle öncelikle serilerin durağanlıkları ADF ve ZA birim kök testleriyle incelenerek farkı alınan değişkenlerin durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Metodolojinin ikinci kısmında ise Hacker ve Hatemi-J (2012) nedensellik testi ile değişkenler arasındaki hem simetrik hem de asimetrik nedensellik ilişkisi belirlenmektedir. Elde edilen sonuçlara göre, %5 önem düzeyinde finansal gelişmenin pozitif şoklarından inovasyonun pozitif şoklarına doğru tek yönlü nedenselliğin varlığı tespit edilmektedir. Ancak değişkenlerin negatif şokları arasında nedenselliğin bulunduğu dair bir kanıt rastlanmamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın

¹ Dr. Bağımsız Araştırmacı, Tekirdağ, E-mail: aycancan1903@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4703-4510

² Doktora Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-mail: ugrcnrr@gmail.com ORCID ID: 0000- 0001-6978-6919

Atıf/Citation: Can A., & Çınar U., (2025). İnovasyon ile Finansal Gelişme Arasındaki İlişki: Türkiye için Asimetrik Nedensellik Yaklaşımından Kanıtlar. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 39-54.

THE RELATIONSHIP BETWEEN INNOVATION AND FINANCIAL DEVELOPMENT: EVIDENCE FROM ASYMMETRIC CAUSALITY APPROACH FOR TURKEY

Abstract

The literature on the relationship between innovation and financial development has attracted increasing attention in recent years. This study aims to contribute to the literature by analyzing the causality relationship between innovation and financial development in Turkey for the period 1985-2021. Accordingly, the methodology of the study consists of two stages. First, the stationarity levels of the variables are investigated. Since the variance of the series, which have a unit root structure, changes over time, the stationarity of the series is first examined with ADF and ZA unit root tests and it is determined that the variables that are differenced become stationary. In the second part of the methodology, both symmetric and asymmetric causality relationship between the variables is determined by Hacker and Hatemi-J (2012) causality test. According to the results obtained, at 5% significance level, there is unidirectional causality from positive shocks of financial development to positive shocks of innovation. However, there is no evidence of causality between the negative shocks of the variables. Accordingly, the results of this study may provide policy recommendations on the relationship between financial development and innovation in Turkey.

Keywords: Financial Development, Innovation, Turkey.

GİRİŞ

İnovasyon, bir ülkenin uzun vadeli ekonomik büyümesini sürdürebilmesi ve rekabet avantajı elde edebilmesi için hayati önem taşır (Solow, 1957). Fakat inovasyonu teşvik etmek ve geliştirmek oldukça zordur. Holmstrom'un (1989) belirttiği gibi, tüm inovasyon süreci sadece uzun, kendine özgü ve öngörülemez değil aynı zamanda çok yüksek bir başarısızlık olasılığı da içermektedir. Bu nedenle, inovasyonun etkin bir şekilde teşvik edilmesi; finansman maliyetlerinin azaltılması, kıt kaynakların verimli tahsisi, yenilikçi projelerin doğru değerlendirilmesi, riskin yönetilmesi ve yöneticilerin izlenmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bu süreçlerin etkin işleyebilmesi ise iyi çalışan finansal piyasaların varlığını gerektirir (Hsu vd., 2014).

1912 yılında Amerikalı ekonomist Schumpeter, bir öncü olarak, teknolojik yenilik ve ekonomik kalkınma sürecinde çeşitli finansal faktörlerin olumlu etkisini ilk kez ortaya çıkarmıştır. Schumpeter (1912), bazı gelişmiş

ve gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarını incelemiş ve hisse senedi piyasası nispeten gelişmiş olduğunda, gelişiminin inovasyon verimliliğinin iyileştirilmesine yardımcı olduğunu bulmuştur (Trabelsi ve Shiri, 2011). Finansal gelişme ve inovasyon verimliliği arasındaki ilişkiyi incelerken, finansal riskin ikisi arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkileyebileceğine inanarak finansal risk olgusunu da ortaya koymuştur (Chowdhury ve Maung, 2012). Bilgi asimetrisi durumlarında ise, finansman kurumlarının yanlış kararlar verebileceğini, bunun da kaynak tahsisinde başarısızlıklara ve inovasyon verimliliğinde düşüşe yol açabileceğini ifade etmektedir.

Özellikle bankaların ve diğer finansal kurumların kurumsal yenilik sürecinde oynadığı önemli role dikkat çekmiştir. Finansal gelişme, inovasyon faaliyetlerini desteklemeye devam ettikçe teknolojik inovasyon yetenekleri de istikrarlı bir şekilde gelişecektir (Nanda ve Nicholas, 2014). Ayrıca bankacılık sistemlerinin gelişiminin teknolojik inovasyon seviyesinin iyileşmesine katkıda bulunduğu ampirik analizlerle doğrulanmıştır. Öte yandan, bankaların yerel inovasyon faaliyetleri üzerinde önemli bir olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir (Hsu vd., 2014).

Ancak, yatırım yaparken önemli riskler olmasına rağmen, sağlam bir finansal sistem ve piyasa mekanizmasının denetleyici ve teşvik edici işlevler uygulayarak yatırım risklerini azaltabileceğini de tespit etmiştir. Bu nedenle, sağlam bir finansal piyasada finansal risk azalır ve finansal gelişim inovasyon verimliliğinin artmasını teşvik edebilir (Ang, 2010). Dolayısıyla teknolojik inovasyon faaliyetlerini desteklemek için yalnızca finansal kurumlara güvenmenin yeterli olmadığını ortaya koymuştur. Diğer taraftan teknolojik inovasyon faaliyetlerini artırmak için hükümetler, inovasyon faaliyetlerine koruma sağlamak ve böylece inovasyon kuruluşlarının motivasyonunu artırmak için mülkiyet hakları sistemleri gibi teknolojik inovasyonla ilgili bazı sistemler de kurmalıdır (Hussinger, 2008). Bazı araştırmacılar, devlet tarafından sağlanan Ar-Ge yatırımının işletmelerin Ar-Ge'ye verdiği önemi artırabileceğini ve inovasyon verimliliğini geliştirebileceğini bulmuşlardır. Bu nedenle, hükümet teknolojik inovasyon faaliyetlerinde de önemli bir rol oynamaktadır (Li, 2024).

Bu çalışma, 1985-2021 döneminde Türkiye'de finansal gelişme ile inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmaktadır. Çalışmanın metodolojisi iki aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak değişkenlerin durağanlık seviyeleri araştırılmaktadır. Birim kök içeren bir yapıya sahip olan serilerin varyansı zamana bağlı olarak değişim göstermesi nedeniyle öncelikle serilerin birim kök içerip içermedikleri ADF ve serilerin tek kırılma öngörerek kırılma döneminin modelde içsel olarak belirlendiği ZA birim kök

testleriyle incelenmiştir. Farkı alınan değişkenlerin ise bu testlerle durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Metodolojinin ikinci kısmında ise, Hacker ve Hatemi-J (2012) nedensellik testi ile değişkenler arasındaki hem simetrik hem de asimetrik nedensellik ilişkisi belirlenmektedir. Elde edilen sonuçlar, finansal gelişmenin pozitif şoklarından inovasyonun pozitif şoklarına doğru tek yönlü nedenselliğin varlığını tespit etmektedir. Ancak değişkenlerin negatif şokları arasında nedenselliğin bulunduğu dair bir kanıt rastlanmamaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Türkiye’de finansal gelişme ile inovasyon arasındaki ilişki hakkında politika önerileri sunarak gelecek çalışmalar için literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

LİTERATÜR

Literatürde inovasyonu etkileyen faktörlere yönelik birçok çalışma yer almaktadır. Bunlardan Jang vd. (2016) siyasi kısıtlamaların, Wu vd. (2017) ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımların, Teslenko vd. (2021) beşeri sermayenin, Barış (2022) ekonomik politika belirsizliğinin inovasyon üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Ancak finansal gelişme ile inovasyon arasındaki ilişkiyi araştıran yeterince çalışma bulunmamaktadır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalardan bazıları aşağıda yer almaktadır.

Hsu vd. (2014) 32 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için finansal piyasa gelişiminin teknolojik inovasyonu nasıl etkilediğini araştırmaktadır. Sabit etkiler yönteminin kullanıldığı araştırmada finansal gelişme göstergelerinden hisse senedi piyasasının gelişimi inovasyonu teşvik ederken kredi piyasalarındaki gelişmenin inovasyonu engellediği bulgusuna ulaşmaktadır.

Meierrieks (2014) 1993-2008 yılları arasında 51 ülke için Driscoll-Kraay yöntemini kullanarak finansal gelişme ile inovasyon arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Ampirik bulgular finansal gelişmenin inovasyon üzerinde pozitif bir etki yarattığını göstermektedir.

Tee vd. (2014) Doğu Asya ülkeleri için 1998-2009 döneminde inovasyonun teşvik edilmesinde finansal gelişmenin rolünü araştırmaktadır. Sonuçlar finansal sektör büyüklüğü ile banka ve borsa faaliyetlerinin inovasyon üzerinde önemli ve olumlu roller oynadığını belirtmektedir.

Zhao (2016) Çin için 2003-2014 döneminde finansal gelişim ile inovasyon arasındaki ilişkiyi hem ülke geneli hem de bölgesel olarak ele almaktadır. Bulgulara göre finansal gelişme göstergesi olarak belirlenen finansal aracılık sistemlerindeki gelişim inovasyonu en fazla batı bölgesinde

arttırmaktadır. Ayrıca ülke geneli için yapılan analizde finansal gelişimin inovasyonu pozitif yönde etkilediği görülmektedir.

Bal vd. (2017) 28 OECD ülkesinde inovasyonun gelişiminde finansal sistemin önemi incelenmektedir. GMM yöntemi kullanılarak yapılan analizde 2003-2014 dönemi ele alınmaktadır. Sonuçlar finansal gelişme göstergesi olarak belirlenen özel sektöre verilen yurtiçi kredilerde meydana gelen bir artışın inovasyonu pozitif olarak etkilediğini ifade etmektedir.

Işık (2017) 1995 ile 2015 yılları arasında G-20 ülkeleri için finansal gelişme-inovasyon ilişkisini incelemektedir. Panel DOLS yönteminden yararlanılan çalışmada uzun dönemde finansal gelişmenin inovasyonu pozitif olarak etkileyen bir faktör olduğu belirlenmektedir.

Ho vd. (2018) Finansal gelişmenin inovasyon üzerindeki etkisini araştırmak için 74 ülke tercih etmektedir. 1970-2010 dönemi için yapılan analiz sonucunda elde edilen bulguya göre finansal piyasa derinleşmesi, siyasi kurumların demokratik olması durumunda inovasyonu arttırıcı etki yaratmaktadır.

Koçak (2018) Türkiye için inovasyonun temel belirleyicilerini incelemek amacıyla 1994-2014 dönemini ele almaktadır. DOLS yöntemi kullanılarak inovasyonun üzerinde finansal gelişmenin yanı sıra ticari açıklık, beşeri sermaye ve doğrudan yabancı yatırımların etkisi araştırılmaktadır. Ampirik sonuçlar uzun dönemde finansal gelişmenin inovasyon üzerinde pozitif ve önemli bir etki yarattığını kanıtlamaktadır.

Law vd. (2018) 75 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için finansal gelişme-inovasyon ilişkisini incelemektedir. Seçili ülke grubu için 1996-2010 dönemi GMM yöntemi ile analiz edilmektedir. Çalışmanın bulgularına göre yüksek kurumsal kaliteye sahip ülkelerde söz konusu değişkenler arasında ters U ilişkisi geçerli olmaktadır. Bu durum finansal gelişmenin inovasyonu belirli bir düzeye kadar pozitif daha sonra ise negatif etkilediğini ima etmektedir.

Kılınç vd. (2020) AB üyesi ülkeler ve Türkiye için finansal gelişme ile inovasyon arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Panel FMOLS ve Panel DOLS yöntemleri kullanılan çalışmada finansal gelişme göstergesi olarak belirlenen özel sektöre verilen yurtiçi kredilerin uzun dönemde inovasyonu teşvik ettiği belirlenmektedir. Ayrıca finansal gelişmeden inovasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir.

Zhu vd. (2020) Seçilmiş 50 ülke için 1990-2016 döneminde inovasyonun belirleyicilerini araştırmaktadır. GMM yönteminin kullanıldığı

çalışmada orta-yüksek gelirli ülkeler ile düşük finansal gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde özel sektöre verilen kredilerin inovasyonu arttırdığı anlaşılmaktadır. Yüksek gelirli ve yüksek finansal gelişime sahip ülkelerde ise istatistiksel olarak anlamlı bir sonuca ulaşılmamaktadır.

Liu vd. (2021) 2003-2015 yılları arasında Çin'deki 31 şehirden alınan panel verileri kullanılarak yapılan araştırma, kırsal finansal kalkınmanın tarımsal teknoloji inovasyonu üzerindeki etkisini incelemeyi hedeflemektedir. Bulgular finansal gelişme göstergesi olarak kullanılan kırsal finansal ölçek ve kırsal finansal verimlilik değişkenlerinin tarımsal teknoloji inovasyonu üzerinde önemli ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Lv vd. (2021) Çin'in 31 şehri için 2003-2017 döneminde inovasyonun belirleyicilerini incelemektedir. Söz konusu değişkenin temel belirleyicilerinden biri olan finansal gelişme; finansal yapı, finansal ölçek ve finansal verimlilik ile temsil edilmektedir. İki aşamalı GMM metodolojisinin yer aldığı çalışmada finansal ölçek ve finansal verimlilik inovasyonu pozitif etkilerken, finansal yapı negatif etkilemektedir.

Mtar ve Belazreg (2021) 2002-2016 yılları arasında 27 OECD ülkesi için finansal gelişme ile inovasyon arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Regresyon analizi sonuçlarına göre ABD, İzlanda, Portekiz ve İsviçre'de finansal gelişme inovasyonu pozitif etkilerken, İrlanda, Lüksemburg ve Türkiye'de negatif etkilemektedir. Diğer taraftan ABD, İrlanda, İzlanda, Lüksemburg, İsveç, İsviçre ve Türkiye'de finansal gelişmeden inovasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir.

Wang ve Huang (2021) 1996-2015 dönemi için 59 ülkede finansal yapının inovasyon üzerindeki etkisini incelemektedir. Çalışma, ekonomik kalkınmanın farklı aşamalarında inovasyonda meydana gelen değişimlere odaklanmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre finansal yapının daha düşük ekonomik kalkınma düzeylerinde inovasyon üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını ancak daha yüksek ekonomik kalkınma düzeylerinde piyasa tabanlı finansal yapının sektörde inovasyonu önemli ölçüde teşvik ettiği anlaşılmaktadır.

1. DATA VE METODOLOJİ

Çalışmada Türkiye için 1985-2021 döneminde finansal gelişme ile inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmaktadır. Araştırma döneminin belirlenmesinde inovasyon değişkeninin veri kısıtı etkili olmaktadır. Analizde kullanılan değişkenlerden “ino” inovasyon

değişkenini, “fd” ise finansal gelişmeyi ifade etmektedir. İnovasyon değişkeni patent sayısı (yerleşikler ve yerleşik olmayanların toplamı) ile temsil edilirken, bankaların özel sektöre sağladığı yurtiçi kredilerin GSYH içindeki payı finansal gelişme göstergesi olarak kullanılmaktadır. Her iki değişken de Dünya Bankası veri tabanından temin edilmektedir. Ayrıca değişkenlerin doğal logaritması alınarak analize dâhil edilmektedir.

Çalışmanın metodolojisi iki aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak ADF ve Zivot-Andrews (1992) birim kök testleri kullanılarak değişkenlerin durağanlık seviyeleri araştırılmaktadır. İkinci aşamada ise Hacker ve Hatemi-J (2012)’ye ait asimetrik nedensellik testi yardımıyla seriler arasındaki nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir. Çalışmada hem geleneksel hem de yapısal kırılmalı birim kök testlerinin kullanılması, değişkenlerin durağanlık mertebelerini belirlemede daha sağlam ve tutarlı sonuçlar elde edilmesine yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte iki zaman serisi arasında görünüşte ilişki olmamasına rağmen saklı bir ilişki bulunabilmektedir. Bu saklı ilişkinin tespit edilmesi serilerin bileşenleri arasındaki asimetrinin dikkate alınması ile mümkündür. Bu nedenle çalışmada kullanılan asimetrik nedensellik testi seriler arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilmesini sağlamaktadır.

Birim kök içeren bir yapıya sahip olan serilerin varyansı zamana bağlı olarak değişim göstermesi nedeniyle öncelikle serilerin durağanlıkları test edilmektedir. Dickey ve Fuller (1981) serilerin birim kök sınavını gerçekleştirmek amacıyla değişkenin gecikmeli değerlerinin modele eklendiği bir yöntem geliştirmektedir. Gecikmesi Arttırılmış Dickey-Fuller (ADF) olarak adlandırılan bu yöntemin sabit terimli ve trendli modeli (1) numaralı denklemde gösterilmektedir:

$$\Delta Y_t = \alpha + \beta_t + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k (\beta_i Y_{t-i}) + \varepsilon_t \quad (1)$$

Yukarıdaki denklemden elde edilen “tau” istatistiği Mac-Kinnon tablo değerleri ile karşılaştırılarak değişkenlerin birim kök durumu sınanmaktadır.

Ancak pek çok faktör tarafından etkilenebilen iktisadi değişkenlerde meydana gelen yapısal değişimlerin ihmal edilmesi, hatalı sonuçlara yol açabilmektedir. Bu sorun Zivot-Andrews (1992) birim kök testinde yapısal

değişimlerin içsel olarak belirlenmesi ile giderilmektedir. Testin eğitimdeki kırılmayı içeren modeli (2) numaralı denklemde ifade edilmektedir:

$$\Delta Y_t = \mu + \beta_t + \delta Y_{t-1} + \theta DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Yukarıdaki denklemde $DT(\lambda) = \begin{pmatrix} t - T\lambda & t > T\lambda \\ 0 & \text{diğer durumda} \end{pmatrix}$

(2) numaralı denklemde kırılma noktası belirlendikten sonra hesaplanan t istatistiği Zivot-Andrews kritik değerleri ile sınanmaktadır. Bu t istatistiğinin mutlak değerce kritik değerlerden küçük olması durumunda serinin birim kök içerdiğini ifade eden temel hipotez reddedilemez. Ancak t istatistiği kritik değerlerden mutlak değerce büyük ise temel hipotez reddedilmektedir.

Metodolojinin ikinci kısmında Hacker ve Hatemi-J (2012) nedensellik testi ile değişkenler arasındaki hem simetrik hem de asimetrik nedensellik ilişkisi belirlenmektedir. Granger ve Yoon (2002) eşbütünleşme analizinde değişkenlerin pozitif ve negatif şokları arasındaki ilişkinin değişkenler arasındaki ilişkiden farklılık gösterebileceğini savunmaktadır. Hacker ve Hatemi-J (2012) bu düşünceden hareketle asimetrik nedensellik analizini literatüre kazandırmaktadır.

Pozitif ve negatif şoklarına ayrılmış Y_{1t} ve Y_{2t} serileri arasındaki nedensellik analizinin test edildiği varsayımı altında (3) ve (4) numaralı denklemleri yazmak mümkündür:

$$\begin{aligned} Y_{1t} &= Y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} \\ &= Y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ \\ &\quad + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- \end{aligned} \quad (3)$$

$$\begin{aligned}
Y_{2t} &= Y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} \\
&= Y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ \\
&\quad + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-
\end{aligned} \tag{4}$$

Yukarıdaki denklemlerden yola çıkarak Y_t^+ değişkeninin (Y_{1t}^+, Y_{2t}^+) ikilisine eşit olduğu varsayımı altında nedensellik ilişkisi sınanmaktadır. Bunun için (5) numaralı denklemde gösterildiği üzere p gecikmeli Vektör Otoregresif (VAR) modeli kullanılmaktadır.

$$\begin{aligned}
Y_t^+ &= \alpha + A_1 Y_{t-1}^+ + \dots + A_p Y_{p-1}^+ \\
&\quad + \varepsilon_t^+
\end{aligned} \tag{5}$$

Yukarıdaki denklemde α : 2x1 boyutunda sabit değişkeni, ε_t^+ : hata terimi vektörünü, A_r : bilgi kriterleri kullanılarak gecikme uzunluğu belirlenen 2x2 boyutunda ve r mertebesindeki parametre matrisidir.

Analizde nedenselliğin olmadığını ifade eden temel hipotez Wald test istatistiği yardımıyla sınanarak nedenselliğin varlığı ve yönü belirlenmektedir.

2. BULGULAR

Değişkenlerin durağanlıklarına ilişkin sonuçlar Tablo 1’de gösterilmektedir. Tablo 1’in Panel-A kısmında değişkenlerin düzey değerleri yer almaktadır. Buna göre hem ADF hem de ZA birim kök testinde değişkenlerin düzey değerleri birim kök içermektedir. Tablo 1’in Panel-B kısmında ise farkı alınan değişkenlerin bulguları sunulmaktadır. Burada ise her iki birim kök testi sonucu da farkı alınan değişkenlerin durağan hale geldiklerini kanıtlamaktadır. Bu durum inovasyon ve finansal gelişme değişkenlerinin bütünleşme derecesinin I(1) olduğunu belirtmektedir.

Tablo 1: Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF	ZA	
Değişkenler	t-stat.	t- stat.	Break date
Panel A: Düzey Değerleri			
lnino	-2.723	-3.412	2006
lnfd	-1.586	-2.530	2000
Panel B: Fark Değerleri			
Δ lnino	-4.545***	-4.556**	2003
Δ lnfd	-4.695***	-5.146***	2011

Not: *** ve ** sırasıyla %1, %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2’de ise nedensellik ilişkisinin belirlenmesinde gerekli olan bir diğer sonuç yer almaktadır. VAR model sonuçlarına göre tüm bilgi kriterlerinde inovasyon ile finansal gelişmenin optimal gecikmesi 1 olarak görülmektedir.

Tablo 2: Uygun Gecikme Uzunluğu Belirleme Kriterleri (VAR)

Gecikme	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.0580	2.8291	2.9198	2.8596
1	130.1591*	0.0009*	1.2671*	0.9950*	1.1755*
2	5.4121	0.0010	-1.2179	-0.7644	-1.0653
3	2.5784	0.0011	-1.0747	-0.4398	-0.8611
4	5.1384	0.0012	-1.0463	-0.2301	-0.7717

İnovasyon ile finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisine dair sonuçlar Tablo 3’te sunulmaktadır. Tablo 3’ün Panel-A kısmında iki değişken arasındaki simetrik nedensellik bulguları yer almaktadır. Buna göre iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlı bir nedenselliğin varlığı söz

konusu değildir. Tablo 3'ün Panel-B kısmında ise değişkenler arasındaki asimetric nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Buradaki sonuçlara göre %5 önem düzeyinde finansal gelişmenin pozitif şoklarından inovasyonun pozitif şoklarına doğru tek yönlü nedenselliğin varlığı tespit edilmektedir. Elde edilen bulgumuz King ve Levine (1993), Morales (2003), Aghion vd. (2012) ile Mtar ve Belazreg (2021) görüşlerini desteklemektedir. Buna göre finans sektöründeki pozitif gelişmeler, yüksek bütçe gereksinimleri içeren inovasyon faaliyetlerine yapılacak yatırımların işlem maliyetlerini ve risklerini azaltmakta ve firmaların kredilere ve fonlara erişimini kolaylaştırmaktadır. Böylece finansal gelişimdeki pozitif gelişmeler inovasyonun faaliyetlerindeki artışa neden olmaktadır.

Diğer taraftan finansal gelişimin negatif şoklarından inovasyonun negatif şoklarına doğru nedensellik ilişkisi tespit edilememektedir. Bu sonuç finansal piyasalardaki bilgi asimetrisi kavramıyla örtüşmektedir. Yiğitbaş (2015) ile Timur ve Günay (2022)'ya göre; kredi kuruluşları, kredi talep eden müşteriler arasında bir tercihte bulunmaktadır. Ancak müşteri ile ilgili yeterli bilgiye sahip olunamaması durumunda kredi kullandırma kararı etkilenmektedir. Bu durum iyi nitelikli işletme projeleri yerine kötü nitelikteki projelerin tercih edilmesine neden olmaktadır. Ayrıca kredi ilişkisinde borçlu olan tarafın borcunu ödememesi durumunda mali yükün büyük bir bölümü kredi arz edenlere yüklenmektedir. Sonuç olarak finansal gerileme kredi arz edenlerin kredi talep edenlere kredi sağlamamasına yol açabilir. Bu durum finansal gelişmenin negatif şoklarından inovasyonun negatif şoklarına doğru nedensellik ilişkisinin bulunmamasını sağlayabilir.

Tablo 3: Hacker ve Hatemi-J Nedensellik Testi Sonuçları

Hipotezler	W-ist.	Önyükleme Kritik Değerleri		
		% 10	% 5	% 1
Panel A: Simetrik Nedensellik İlişkisi				
lnfd ==> lnino	0.612	3.101	4.677	9.525
lnino ==> lnfd	1.301	2.817	4.232	7.828
Panel B: Asimetrik Nedensellik İlişkisi				
lnfd ⁽⁺⁾ ==> lnino ⁽⁺⁾	8.551**	3.052	4.522	8.818
lnino ⁽⁺⁾ ==> lnfd ⁽⁺⁾	0.001	2.936	4.341	8.247
lnfd ⁽⁻⁾ ==> lnino ⁽⁻⁾	0.777	2.702	5.037	13.852
lnino ⁽⁻⁾ ==> lnfd ⁽⁻⁾	0.142	2.914	4.821	11.387

Not: ** ifadesi %5 düzeyinde anlamlılığı belirtmektedir. Analiz sonuçları 10.000 önyükleme ile elde edilmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye’de 1985-2021 yılları arasında finansal gelişme ve inovasyon ilişkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, %5 önem düzeyinde finansal gelişmenin pozitif şoklarından inovasyonun pozitif şoklarına doğru tek yönlü nedenselliğin varlığı tespit edilmektedir. Ancak değişkenlerin negatif şokları arasında nedenselliğin bulunduğu dair bir kanıt rastlanmamaktadır. Bu bulgular Acheampong (2018)’in sonuçlarıyla da örtüşmektedir.

Sonuç olarak, inovasyonun teşvik edilmesinin tüm dünya ekonomilerinde önemli bir konu haline geldiğini belirtmek gerekir. Bu doğrultuda Türkiye’nin de dahil olduğu gelişmekte olan ülkelerde finansal gelişimi destekleyen bileşenlerden biri inovasyondur. Özel sektöre verilen kredi hacminin GSYİH içindeki oranının artması ülkelerin yenilik süreçlerinin önünün açılmasına ve gelişmişlik derecesinin yükselmesine katkı sağlamaktadır. Çalışmanın bulguları, Türkiye’de finansal gelişmenin inovasyon kabiliyetlerini etkilediğini göstermektedir. Genel olarak finansın inovasyon için önemli olduğu bilinmektedir ve firmaların inovatif faaliyetleri

için daha çok iç fonlarına güvendikleri, ancak bunun genellikle sınırlı olduğu da kabul edilmektedir. İç fonları artırmak için gerekli olan dış fonlar da çoğunlukla mevcut değildir. Cornaggia vd. (2015)'in belirttiği gibi, geleneksel finansal sistemin inovasyon üzerinde oynadığı kolaylaştırıcı rolün çoğunlukla risk ve belirsizlik endişeleri nedeniyle sınırlı olduğunu açıklayan bu durum şaşırtıcı değildir. Öte yandan çalışmanın sonuçları, Türkiye'de finansal gelişme ile inovasyon ilişkisi hakkında politika önerileri sunarak gelecek çalışmalar için literatüre katkı sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmanın temel tavsiyesi, beşeri sermaye gelişimini derinleştirmek, riski azaltmak için elverişli bir kurumsal ortam yaratmak ve finansal sistemi yeniliği teşvik edecek şekilde iyileştirerek inovasyonun gelişmesini sağlamaktır.

KAYNAKÇA

Aghion, P., Askenazy, P., Berman, N., Cetto, G., & Eymard, L. (2012). Credit constraints and the cyclicalities of R&D investment: Evidence from France. *Journal of the European Economic Association*, 10(5), 1001-1024.

Ang J.B. (2009). Financial Reforms, Patent Protection, and Knowledge Accumulation in India. *World Dev.* 38(8), 1070–1081. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2009.12.011>.

Bal, H., İşcan, E., Serin, D., & Kara, K. (2017). Finansal Büyüme ve İnovasyon İlişkisi: OECD the Nexus between Financial Development and Innovation: Case of OECD. *In International Conference on Eurasian Economies, Mikroekonomi*, (3), 546-549.

Barış, S. (2022). Ekonomik Politika Belirsizliğinin İnovasyon Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri İçin Ampirik Bir Araştırma. *Verimlilik Dergisi*, (4), 707-722.

Chowdhury R.H. & Maung M. (2012). Financial Market Development and the Effectiveness of R&D Investment: Evidence from Developed and Emerging Countries. *Res. Int. Bus. Finance*, 26(2), 258–272. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2011.12.003>.

Dickey, D.A. & Fuller W.A (1981) Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Econometrica*. 49(4), 1057-1072.

Granger, C.W.J. & Yoon, G. (2002). Hidden Cointegration. *Department of Economics Working Paper University of California*, 2002-02.

Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric Causality Tests with an Application. *Empirical Economics*, 43(1), 447-456.

Ho, C. Y., Huang, S., Shi, H., & Wu, J. (2018). Financial Deepening and Innovation: The Role of Political Institutions. *World Development*, (109), 1-13.

Holmstrom, B. (1989). Agency Costs and Innovation. *Journal of Economic Behavior and Organization*, (12), 305–327.

Hsu, P. H., Tian, X., & Xu, Y. (2014). Financial Development and Innovation: Cross-Country Evidence. *Journal of Financial Economics*, 112(1), 116-135.

Hussinger K. (2008). R&D and Subsidies at the Firm Level: An Application of Parametric and Semiparametric Two-Step Selection Models. *J. Appl. Econom.* 23(6), 729–747, <https://doi.org/10.1002/jae.1016>.

Işık, N. (2017). Banka Kredisi, İnovasyon, Ekonomik Büyüme İlişkilerinin Analizi: G-20 Örneği. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 53-66.

Jang, Y., Ko, Y., & Kim, S. Y. (2016). Cultural Correlates of National Innovative Capacity: A Cross-National Analysis of National Culture and Innovation Rates. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 2(4), 1-16.

Kılınç, E. C., Işık, N., & Yılmaz, S. S. (2020). Özel Sektöre Verilen Kredilerin İnovasyon Üzerindeki Etkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye İçin Bir Uygulama. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 467-486.

King, R. G., & Levine, R. (1993). Finance and growth: Schumpeter might be right. *The quarterly journal of economics*, 108(3), 717-737.

Koçak, E. (2018). Finansal Gelişme ve Yenilik (İnovasyon): Türkiye Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Kapadokya Akademik Bakış*, 2(1), 12-28.

Law, S. H., Lee, W. C., & Singh, N. (2018). Revisiting the Finance-Innovation Nexus: Evidence from a Non-Linear Approach. *Journal of Innovation & Knowledge*, 3(3), 143-153.

Li, J. (2024). Impact of Financial Development on Innovation Efficiency of High-Tech Industrial Development Zones in Chinese Cities. *Technology in Society*, (76), 102467.

Liu, Y., Ji, D., Zhang, L., An, J., & Sun, W. (2021). Rural Financial Development Impacts on Agricultural Technology Innovation: Evidence from China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(3), 1110.

Lv, C., Shao, C., & Lee, C. C. (2021). Green Technology Innovation and Financial Development: Do Environmental Regulation and Innovation Output Matter?. *Energy Economics*, (98), 105237.

Meierrieks, D. (2014). Financial Development and Innovation: Is there Evidence of a Schumpeterian Finance-Innovation nexus?. *Annals of Economics & Finance*, 15(2).

Morales, M. F. (2003). Financial intermediation in a model of growth through creative destruction. *Macroeconomic Dynamics*, 7(3), 363-393.

Mtar, K., & Belazreg, W. (2021). Causal Nexus between Innovation, Financial Development, and Economic Growth: The Case of OECD Countries. *Journal of the Knowledge Economy*, 12(1), 310-341.

Nanda R. & Nicholas T. (2014). Did Bank Distress Stifle Innovation During the Great Depression? *J. Financ. Econ*, 114(2), 273–292, <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2014.07.006>.

Schumpeter J. & Backhaus U. (1934). The Theory of Economic development. *Joseph Alois Schumpeter: Entrepreneurship, Style and Vision*, Springer, 61–116, <https://doi.org/10.1007/b101851>.

Solow, R.M. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. *Review of Economics and Statistics*, (39), 312–320.

Tee, L. T., Low, S. W., Kew, S. R., & Ghazali, N. A. (2014). Financial Development and Innovation Activity: Evidence from Selected East Asian Countries. *Prague Economic Papers*, 23(2), 162-180.

Teslenko, V., Melnikov, R., & Bazin, D. (2021). Evaluation of the Impact of Human Capital on Innovation Activity in Russian Regions. *Regional Studies, Regional Science*, 8(1), 109-126.

Timur, E., & Günay, B. (2022). Asimetrik Bilgi Sorununun Türkiye Bankacılık Sektörü Kredi Piyasasına Etkisi: Dumitrescu And Hurlin Panel Nedensellik Testi İle Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 72-84.

Trabelsi D. & Shiri G.A. (2011). Venture Capital and the Financing of Innovation. *International Conference of the French Finance Association (AFFI)*, [https:// doi.org/10.2139/ssrn.1536536](https://doi.org/10.2139/ssrn.1536536).

Wang, C. B., & Huang, Z. (2021). Econometric Analysis of the Impact of Financial Structure on Innovation Based on the Fixed Effects Panel Model. *Mathematical Problems in Engineering*, 2021(1), 3022421.

Wu, J., Ma, Z., & Zhuo, S. (2017). Enhancing National Innovative Capacity: The Impact of High-Tech International Trade and Inward Foreign Direct Investment. *International Business Review*, 26(3), 502-514.

Yiğitbaş, Ş. B. (2015). Banka kredilerinde ters seçim ve ahlaki tehlike etkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(1), 15-23.

Zhao, W. (2016). Financial Development and Regional Innovation Output Growth: Based on Empirical Analysis of Provincial Panel Data in China. *Modern Economy*, 7(01), 10-19.

Zhu, X., Asimakopoulous, S., & Kim, J. (2020). Financial Development and Innovation-Led Growth: Is too much Finance Better?. *Journal of International Money and Finance*, 100, 102083.

Zivot, E. & Andrews, D. W. K., (1992). Further Evidence on the Great Crash, The Oil-Price Shock and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3).

Yayına Geliş Tarihi: 27.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 30.04.2025
Online Yayın Tarihi: 30.04.2025

Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik
Araştırmalar Dergisi
Cilt:9, Sayı:1, Yıl:2025, Sayfa: 55-67
ISSN: 2587-2206

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKALARI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

BÜŞRA KARATAŞER ¹

Özet

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909), Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı dönemlerinden birinde tahta çıkmıştır. 19. yüzyıl siyasi, ekonomik, sosyal alanlarda ciddi sıkıntıların olduğu bir dönemdir. Bu dönemde ekonomik, siyasi, ulaşım alanında çeşitli reform ve stratejilerle refah seviyesi artırılmaya çalışılmıştır. Bu dönemin en önemli dış ve iç politikalarından biri, Panislamizm ya da İslam Birliği politikasıdır. Bu politika, İslam dünyasının liderliğini Osmanlı Devleti'ne kazandırmak ve özellikle Müslüman toplulukları bir arada tutarak devleti güçlendirmek amacı taşımıştır. Bu çalışmada Sultan II. Abdülhamid dönemi İslam Birliği politikası için yapılan reformlar, politikalar incelenerek Osmanlı Devletini nasıl güçlendirdiği incelenecektir. İslam Birliği Politikaları için uygulama araçlarının Osmanlı Devleti üzerinde nasıl bir etki bıraktığının incelenmesi sebebiyle önemlidir. Müslüman toplumların İslam Birliği politikaları konusunda yaklaşımları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Reform, İslam Birliği.

¹ Doç.Dr.Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, E- mail:bkarataser@nku.edu.tr. ORCID ID:0000-0002-3208-657X

Atıf/Citation: Karataşer B., (2025),, Sultan II. Abdülhamid Dönemi İslam Birliği Politikaları Hakkında Bir Değerlendirme. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 55-67.

ISLAMIC UNITY POLICIES OF SULTAN ABDÜLHAMİD II AN EVALUATION ABOUT

Abstract

Sultan II. Abdulhamid (1876-1909) ascended to the throne during one of the most turbulent periods of the Ottoman Empire. The 19th century was a period of serious problems in political, economic and social areas. During this period, efforts were made to increase the level of welfare with various reforms and strategies in the economic, political and transportation fields. One of the most important foreign and domestic policies of this period is the policy of Pan-Islamism or Islamic Union. This policy aimed to bring the leadership of the Islamic world to the Ottoman Empire and to strengthen the state, especially by keeping the Muslim communities together. In this study, Sultan II. Reforms and policies for the Islamic Union policy during the Abdulhamid period will be examined. The effects of the implementation tools for the Islamic Union Policies on the Ottoman Empire and the approaches of Muslim societies towards the Islamic Union policies will be examined.

Keywords: Abdulhamid II, Reform, Islamic Union

GİRİŞ

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı tarihinin eğitim, sanayi hamlelerinin yapıldığı önemli dönemlerinden biridir. Bu dönemin sosyal yapısına bakıldığında, Anadolu nüfusunun 1878-1883 dönemi içinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın öncesinde Anadolu nüfusunun 12.500.000 olduğu tahmin ediliyordu ancak savaş sonrası 11.436.000'ye düşmüştü. 1881-1893 arasında Osmanlı Devleti'nin nüfusu 17.388.604 olduğu tahmin ediliyor. 1884 rakamlarına göre ülke nüfusu 28,9 milyon Anadolu nüfusu ise 11,8 milyon tahmin ediliyordu (Tabakoğlu, 2011).

20. yüzyıl başlarında nüfusun arttığı görülmektedir. 1885'te 17.375.225; 1906'da 20.897.617; 1914'te 18.520.019'dır (Behar, 1996). Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgenin nüfusu Birinci Dünya Savaşı öncesinde 15-16 milyona yükselmişti. Hatay hariç bu nüfus 1884'te 12.587.000, 1910'da 15.371.000, 1913'te 15.821.000 1923'te 13.093.000 olmalıdır (Behar, 1996).

17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin batı önünde geri çekilmeye başladığı yıllarda başlamıştır. Özellikle Osmanlı- Rus Savaşından sonra göç artmıştır. 1876-1895 arasında 1.150.015 ve 1912-1927 arasında 431.062 göçmen geldiği tahmin edilmektedir. Başkent İstanbul'un nüfusu 1844'te 381.654 iken 1856 yılında 430.174 iken 547.437 olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman nüfus 19. Yüzyılın sonuna kadar %60'ını teşkil ediyordu. Ancak yaşanan göçler 1897 yılında Müslüman nüfus oranını %74'e çıkarmıştır.

II. Abdülhamid 1876 yılında tahta çıktıktan bir süre sonra Kanun-ı Esasi kabul edildi ve Meşrutiyet ilan edilmiştir. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında karşılaştığı en önemli problem Balkanlar'da başlayan Bulgar, Sırp ve Karadağ isyanlarıdır. Aynı yıl bastırılrsa da bu isyanlar Osman-Rus Savaşına sebep olmuştur (Uçarol, 1985).

Osmanlı Devleti ,1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Savaşında yenilgiye uğramış 31 Ocak 1878 de Edirne Mütarakesi 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Antlaşma Avrupalı devletlerin çıkarlarına uymadığı için uygulanması ve 1878 yılında Berlin Antlaşması imzalanarak Osmanlı Devleti'nin sınırları daralmış oldu Savaş sonrası Osmanlı Devleti 287.510 kilometrekaredir(Akar,1998).

1889-1890 mali yılı içinde yaşan en önemli olay Ermeni meselesidir. Bu sorun ilk defa Berlin Antlaşmasının Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması ile ilgili hususlar ilk kez ortaya çıkmıştı. Balkan Devletlerinin bağımsızlıklarını elde ederek topraklarını genişletmişlerdir.1890 yılında başlayan silahlı isyandan sonra bölgede sorunlar artarak devam etti. Doğu Anadolu'daki aşiretlerden oluşan Hamidiye Süvari Alayları kuruldu. Ermeniler 1894 yılında Bitlis'te Kürtlerin kendilerine ait bazı hayvanları kaçırdığını öne sürerek isyan çıkardılar(Sertoğlu,1966).

1901-1902 mali yılı içerisinde yaşanan en önemli sorun 1876 yılında düzenlenen İstanbul Konferansında gündeme gelen Makedonya sorunudur. Bulgaristan ve Yunanistan'ın burayı sınırlarına dahil etmek için bölgede yaşananları isyana teşvik etmeleri sorunu ağırlaştırmıştı.

1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASİ DURUM

Sultan Abdülaziz'in ölümüne ve Sultan Murat'ın iki aylık kısa saltanatı sonrası II. Abdülhamid Osmanlı saltanatına geçti. II. Abdülhamid Osmanlı tarihin siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan en sıkıntılı döneminde tahta geçmişti. Etnik azınlık grupların bağımsızlık mücadeleleri, Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu parçalama mücadeleleri vardı. Avrupalı devletler birbirleri arasında mücadele ederken dünyada zayıf gördükleri devletleri de Doğu Sorunu ortaya çıkardılar. İslam dininin ülke modernleşmesine engel olduğu yönünde anti İslamcı propaganda başlattılar (Lee,1999).

II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilmek istenen Pan-İslamist politikayı açıklayabilmek için II. Abdülhamid dönemi öncesi politikalar, dönemin siyasi koşullarını incelemek gerekir. 1880'lerin başında Osmanlı İmparatorluğu siyasi açıdan bir çıkmaz içerisindeydi. Bir taraftan Rusya tehlikesi bertaraf edilirken askeri güç üstünlüğüne ihtiyaç vardı. Bunun için ciddi finansmana ihtiyaç vardı. Bu ciddi finansman toprak ve vergi sisteminin değişikliği ile sağlanabilirdi. Ayanların sahip olduğu yetkiye hükümete bırakma niyetinde değillerdi. 19. yüzyılın Osmanlı Devleti'ni zorlayan iki büyük tehdit Rusya askeri tehdidi ve gayrimüslim milliyetçiliği idi. Rusya, seferberlikte milyona yakın insan çıkarabiliyor ve Edirne'ye kadar gelebiliyordu. Osmanlı Devleti Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra mücadele edebilmesi mümkün değildi(Çetinsaya,1999).

Osmanlı Devleti bu durumda yapabileceği en önemli şey diplomasi yoluyla sorunları çözmeye çalışmaktı. Rusya karşısında İngiltere ve Fransa'ya dayanan bir politika izlendi. Fuad Paşanın sözleriyle "Düşman devletlere karşı dışardan dost ve müttefik aramamız gerekir" . Bu diplomasinin sonuçları Kırım Harbinde alınmıştı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne destekleri ve yardımları önemliydi (Akarlı,1978).

Osmanlı Devletin iktisadi ve siyasi problemlerinin yanında iç tehditlerle de mücadele ediyordu. 19. yüzyıl başlarında ülke nüfusunun yaklaşık %40 'lık bölümün gayrimüslim unsurlardan oluşmasıydı bu nüfus her türlü dış etkiye açıktı. Tanzimatçılar bu durumun farkındaydı. Tanzimat Fermanı sonrası bütün siyasal başarı %40'ı memnun etmek ve imparatorluktan kopmamalarını sağlamak için ikna etmek gerekiyordu(Erhan,1999).

Tanzimat sonrası çıkabilecek ayaklanmaları önlemek için birçok reform ve politikalar uygulanmıştır. Bunların önemli bir bölümü Balkanlar başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin genelinde yapılmıştır.

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı ekonomisinin dış borç yükü ve iç gelir-gider dengesizlikleriyle mücadele ettiği bir dönemdir. Bu nedenle Abdülhamid hem mevcut mali krizi yönetmek hem de ekonomik büyümeyi destekleyecek reformlar yapmak zorunda kalmıştır. Bu çabalar, tarım, sanayi, altyapı ve mali yönetim alanlarında yoğunlaşmıştır.

2.EKONOMİK ALANDA YAPILAN REFORMLAR

Osmanlı ekonomisi ve maliyesi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığı için bütçelerde aşar ve ağnam resimleri en kabarık kalemleri oluşturuyordu.19. yüzyılda konar-göçerlerin iskanıyla yeni vergi kaynakları ortaya çıkmıştı. Çukurova, Ege, Orta Anadolu'da bazı topraklar bu sayede tarıma açılmıştı. Toprağa göre emek açığı bulunuyordu. Zirai bürokrasi oluşturulmaya başlanmış üretim artışı ,çeşitlendirme, dış talebi olan zirai ürün teşviki ve ziraatın modernleştirilmesi için yapısal tedbirler alınmıştı. Karayolu yapımı ve nehir ulaşımı, köylüye kredi dağıtımı, vergi yükünün düşürülmesi için çeşitli programlar hazırlandı(Tabakoğlu, 2010).

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı tarımının önemli bir gelişme göstermesinin en önemli sebeplerinden biri de demiryollarının taşımacılık maliyet ve süresini azaltmış olmasıdır. Yurt dışından gelecek tarım aletlerine gümrük muafiyeti tanınması ve modern tarım aletleriyle tarım yapılması üretime olumlu etki yapmıştı(Shaw,1977). Tarımı geliştirmek amacıyla yeni Halkalı Ziraat Mektebi okullar kurularak modern ziraat teknikleri öğretilmiştir.

Tarım, Osmanlı ekonomisinin en önemli sektörlerinden biriydi. II. Abdülhamid, çiftçilerin üretim kapasitesini artırmak için yeni politikalar geliştirmiştir. 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası, çiftçilere düşük faizli krediler sağlayarak onların üretim maliyetlerini düşürmeyi amaçlamıştır (Pamuk, 1987). Ayrıca, tarım arazilerinin verimliliğini artırmak için modern tarım yöntemleri ve makineler kullanılmaya başlanmıştır (Quataert, 2005).

Bu dönemde tarım ürünleri ihracatı da teşvik edilmiştir. Özellikle tütün, pamuk ve tahıl gibi ürünler, dış piyasalarda Osmanlı'nın önemli gelir kaynakları arasında yer almıştır. Reji İdaresi aracılığıyla tütün ticareti düzenlenmiş ve gelirler artırılmıştır. Ancak bu durum, yerli üreticilerin kazançlarını sınırladığı için halk arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur (Kasaba, 1988).

II. Abdülhamid döneminde sanayileşme alanında da çeşitli reformlar yapılmıştır. II. Abdülhamid dönemi öncesinde başlatılan sanayileşme adımları bu dönemde de devam ettirilmiştir. Dokuma, deri, cam ve gıda sanayilerinde çeşitli fabrikalar kurulmuştur(Hanioğlu,2008:250). Sanayileşme çabalarına rağmen, Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde dış ticaret ve tarıma dayalı kalmıştır. Yerli sanayi, Batılı ürünlerin rekabeti karşısında zayıf kalmış, bu da Osmanlı pazarlarının dışa bağımlılığını artırmıştır (Zürcher, 2004).

3. ULAŞIM VE ALT YAPI YATIRIMLARI

II. Abdülhamid dönemi büyük ulaşım projelerinin yapıldığı bir dönemdir. Özellikle demiryolu inşası, ekonomik kalkınma ve devletin merkezi otoritesini güçlendirmek amacı ile önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Anadolu- Bağdat Demiryolu ve Hicaz Demiryolu projeleri iç ticareti geliştirerek uzak bölgelerle merkez arasında bağlantının güçlenmesini sağlamıştır(Quataert,2005).

Hicaz Demiryolu, 1 Eylül 1900’de Şam’dan başlayarak Mekke ve Medine’ye kadar uzanacak şekilde inşa edilmeye başlanmış ve 1 Eylül 1908’de tamamlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid, bu projeyi Hac yolculuğunu kolaylaştırmak ve güvenli hale getirmek amacıyla başlatmıştır. Geleneksel olarak 40-50 gün süren hac yolculuğu, demiryolu sayesinde 4-5 güne inmiş, bu da hac ibadetine olan erişimi büyük ölçüde artırmıştır (Duman, 2020).

II. Abdülhamid döneminde inşa edilen Hicaz Demiryolu, İslam dünyasının birliği ve dayanışması açısından eşsiz bir örnek oluşturmıştır. Dini, stratejik ve sosyal etkileriyle Osmanlı Devleti’nin İslam dünyasındaki liderliğini pekiştiren bu proje, aynı zamanda Hac ibadetini kolaylaştırarak manevi bir hizmet sunmuştur. İslam Birliği politikasının en somut yansımalarından biri olarak değerlendirilen Hicaz Demiryolu, II. Abdülhamid’in halifelik politikalarını destekleyen ve Osmanlı’nın prestijini artıran bir araç olmuştur(Kara,2019).

II. Abdülhamid, İslam Birliği politikası hususunda eğitim, tarım ve ekonomik alanda çeşitli reformlar yapmıştır. Modern okulların açılmasıyla birlikte eğitim sistemi değişmiştir bu okullarda verilen eğitim modern eğitimin yan ısıra İslam Eğitimi verilerek toplum cehaletten kurtarılmaya çalışılmıştır (Uzunçarşılı,1988).

4. İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASININ TEMELLERİ VE ARKA PLANI

Osmanlı Padişahları, devletin kuruluşundan itibaren Anadolu başta olmak üzere Müslüman Türk Beyliklerinin birliği ve Müslüman ülke birliği için mücadele edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren İttihadı İslam olarak bu olgu bilinmektedir. 19. yüzyıldan itibaren İslam Birliği ve 1870’lerden itibaren özellikle Panislamizm olarak adlandırılmıştır. Pan-İslamist olarak adlandırılan bu süreç 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durum ve devletler arası siyasi dengelerin değişmesi sonucunda sanayi inkılabı sonrasında batı sömürgeciliği

karşısında Müslüman kültür ve kimliği korumak için İslam Birliği fikrinin yaygınlaştığı görülmektedir.

19. yüzyıl boyunca İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük güçler, İslam dünyasını sömürgeleştirmişti. Hindistan'da İngiltere, Kuzey Afrika'da Fransa ve Orta Asya'da Rusya etkisi giderek artıyordu. Bu durum, İslam toplumları arasında Osmanlı'nın dini ve siyasi liderlik arayışına zemin hazırladı (Karpat, 1985). II. Abdülhamid, bu durumu bir fırsat olarak değerlendirip halifelik unvanını ön plana çıkararak tüm Müslümanları birleştirme stratejisini benimsemiştir.

Milliyetçilik Hareketleri, Balkanlar ve diğer bölgelerdeki gayrimüslim toplulukların milliyetçilik hareketleri, Osmanlı'nın parçalanma sürecini hızlandırıyordu. II. Abdülhamid, İslam Birliği fikriyle Müslüman tebaayı Osmanlı'ya daha sıkı bağlamayı hedefledi (Hanioğlu, 2008).

1856 Paris Antlaşması sonrasında Osmanlı'nın Avrupa'daki saygınlığı azalmıştı. Batı'ya karşı bir denge unsuru olarak Müslümanların desteği önem kazandı (Shaw & Shaw, 1977).

4.1 II. Abdülhamid'in İslam Birliği Politikasını Uygulama Araçları

4.1.1 Halifelik Unvanının Kullanımı

Halifelik, Osmanlı padişahlarının yüzyıllardır taşıdığı ve kullandığı bir unvan olmasına rağmen ancak II. Abdülhamid döneminde bu unvan, hem iç hem de dış politika aracı olarak kullanılmıştır (Deringil, 1998). Halifelik, sadece Osmanlı Müslümanlarına değil, tüm dünya Müslümanlarına hitap eden bir otorite haline getirilmiştir. II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve askeri zorluklarla karşılaştığı bir dönemde halifelik makamını etkin bir şekilde kullanarak İslam birliği politikasını hayata geçirmiştir. Halifelik, bu dönemde sadece dini bir unvan olmanın ötesinde, Osmanlı Devleti'nin hem içerideki Müslüman nüfusu birleştirmek hem de sömürge altındaki Müslümanları etkilemek amacıyla kullandığı önemli bir siyasi araç haline gelmiştir (Deringil, 1998).

Pan-İslamizm, II. Abdülhamid dış ve iç siyasetinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu politika, Osmanlı halifesinin Müslümanlar üzerindeki otoritesini pekiştirmek için kullanılmıştır. II. Abdülhamid, halifeliği, Müslümanları Osmanlı'nın liderliği altında birleştirmek ve Avrupa

emperyalizmine karşı koymak için birleştirici bir güç olarak görmüştür (Esposito, 1998).

Bu dönemde halifelik unvanı, Osmanlı Devleti'nin bir nevi diplomasi aracı haline gelmiştir. Özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa'nın sömürge altındaki Müslüman halklar üzerindeki kontrolünü zorlaştırmak amacıyla, bu ülkelerdeki Müslüman topluluklara yönelik mesajlar ve dini çağrılar yapılmıştır. II. Abdülhamid, özellikle Hindistan, Mısır ve Orta Asya'daki Müslüman topluluklara yönelik yaptığı propagandalarla, bu bölgelerde Osmanlı halifesine bağlılık duygusunu güçlendirmeye çalışmıştır (Kösebalaban, 2011).

Halifelik makamının dini otoritesi, özellikle Arap vilayetlerinde ve Hicaz bölgesinde daha belirgin hale getirilmiştir. Abdülhamid, Hicaz Demiryolu gibi projelerle hem dini bağları güçlendirmiş hem de İslam dünyasında halifeliğin merkezi bir liderlik makamı olduğunu göstermiştir (Karpas, 2001). Bu proje, sadece Osmanlı'nın iç yönetiminde değil, aynı zamanda dış dünyadaki Müslümanlarla kurduğu bağda da etkili bir araç olmuştur.

Halifelik politikasının bir diğer önemli boyutu da diplomatik faaliyetlerle ilgilidir. Abdülhamid Çin'e kadar tüm dünya Müslümanları üzerinde egemenliği ilan ederek dış ilişkileri olumlu yönde etkilemiştir (Georgeon,1999)

4.1.2 Eğitim ve Kültür Politikaları

II. Abdülhamid, eğitimi İslam Birliği fikrini yaymak için önemli bir araç olarak gördü. Medreseler ve Modern Okullar, İslam dünyasının farklı bölgelerinde medreseler açıldı. İstanbul'a gelen yabancı Müslüman öğrenciler, burada hem dini hem de modern eğitim alarak Osmanlı ideallerini ülkelerine taşıdı (Zürcher, 2004). Osmanlı matbaalarında basılan Kuran-ı Kerim'ler ve dini kitaplar, özellikle sömürge altındaki Müslümanlara gönderildi. Bu hem dini bağları hem de Osmanlı'nın liderliğini pekiştirme amacını taşıyordu (Çakır, 1998). Abdülhamid, eğitim kurumları ve basın yayın organları aracılığıyla halifelik unvanını ön plana çıkarmıştır. Medreseler ve yeni açılan modern okullar, Pan-İslamizm ideolojisini yaymak için kullanılmıştır. Aynı zamanda gazete ve dergilerde halifeliğin önemi sürekli vurgulanmıştır (Selim, 2001). Bunun bir sonucu olarak, Osmanlı tebaası dışındaki Müslüman topluluklar arasında da Osmanlı halifesine olan bağlılık artmıştır. Abdülhamid, eğitim kurumları ve basın yayın organları aracılığıyla halifelik unvanını ön plana çıkarmıştır. Medreseler ve yeni açılan

modern okullar, Pan-İslamizm ideolojisini yaymak için kullanılmıştır. Aynı zamanda gazete ve dergilerde halifelğin önemi sürekli vurgulanmıştır (Selim, 2001). Bunun bir sonucu olarak, Osmanlı tebaası dışındaki Müslüman topluluklar arasında da Osmanlı halifesine olan bağlılık artmıştır.

4.1.3 Hicaz Demiryolu Projesi (1900-1908)

Hicaz Demiryolu, II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikasının sembolik projelerinden biri olarak öne çıkmıştır Hicaz Demiryolu projesiyle birlikte ,Mekke ve Medine'ye ulaşımı kolaylaşmış, Osmanlı'nın kutsal topraklar üzerinde kontrolü güçlenmesi sağlanmış oldu. Ayrıca Müslümanlar arasında dayanışma arttı. Hicaz Demiryolu, İslam dünyasının farklı coğrafyalarındaki Müslümanlar arasında iletişim ve etkileşimi artırmış, bu da kültürel ve dini bağların güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, demiryolu hattı boyunca kurulan istasyonlar ve yerleşim yerleri, bölgenin ekonomik ve sosyal yapısında olumlu değişiklikler yaratmıştır (Kara, 2019). Demiryolu, tüm dünya Müslümanlarının bağışlarıyla finanse edilmiştir. Bu, Osmanlı'nın İslam dünyasında birleştirici bir güç olarak algılanmasını sağlamıştır (McCarthy, 1995).

Hicaz demiryolu sadece ulaşımın gelişmesi açısından değil İslam Birliğinin sağlanmasına ciddi katkılar sunmuş bir projedir. II. Abdülhamid, İslam Birliği politikasını, Osmanlı'nın İslam dünyasındaki liderliğini pekiştirmek için kullanmıştır. Hicaz Demiryolu, bu politikanın somut bir göstergesi olarak dünya genelindeki Müslümanlardan destek görmüştür. Hindistan, Mısır, Rusya ve Kuzey Afrika gibi bölgelerden bağışlar toplanmış, proje bir "ümme dayanışması" olarak sunulmuştur (Ergin, 2018). Bu durum, Hicaz Demiryolu'nun İslam dünyasında manevi bir bağ kurduğunu ve II. Abdülhamid'in halifelik makamını güçlendirdiğini göstermektedir.

Demiryolu, sadece dini amaçla değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin stratejik çıkarlarını korumak amacıyla inşa edilmiştir. Hicaz bölgesinde Osmanlı otoritesini güçlendiren demiryolu, askeri birliklerin hızlı bir şekilde taşınmasını sağlamış ve özellikle isyanlara karşı etkin bir kontrol mekanizması oluşturmuştur. Ayrıca, İngilizlerin Süveyş Kanalı üzerindeki hâkimiyetine karşı Osmanlı'nın bölgede alternatif bir ulaşım ağı geliştirmesi açısından da önemli bir rol oynamıştır (Aydın, 2015).

4.1.4 Basın ve Yayın Faaliyetleri

1876-1908 yılları arası basın tarihi açısından son derece önemlidir. Basın sektörü halk ve hükümet gözünde öneminin arttığı bir dönem olmuştur. Bu dönem birçok gazete yayın yapan halkın düşüncelerinde meydana gelen değişimleri ve olan olayları anlatmıştır. Bu dönemde Tercüman-ı Hakikat, Sabah, Basiret, İkdam gazeteleri yurt içinde çıkartılan gazetelerdi(Akto,2017). Bu dönemde çıkartılan gazetelerde direkt olarak İslam Birliği ile ilgili yayınlar olmamakla birlikte Müslümanların yaşadığı coğrafyaya yapılan yardımlar eğitim, sağlık, tebrikler yayınlanırdı(Akto,2017).

II. Abdülhamid, basını bir propaganda aracı olarak etkin bir şekilde kullandı. Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gibi gazeteler, Panislamist fikirleri yaymak için kullanıldı (Göçek, 1987). Osmanlı, İngilizce, Fransızca ve Arapça broşürler hazırlayarak dünya Müslümanlarına halifelüğün önemini anlatmaya çalıştı.

İkdam gazetesinde yer alan habere göre, İslam Halifesi olarak Sultan II. Abdülhamid Trablusgarp Vilayetinde bir ilkokul yaptırmıştır. Yapılan bu okulda eğitim gören fakir çocukları himayesine aldığını belirterek çocuklara birer Kur'an-ı Kerim hediye edilmiştir (Akto,2016).

SONUÇ

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan en sıkıntılı olduğu dönemlerden biridir. Bu dönemde toprak kayıplarına bağlı olarak başta başkent İstanbul olmak üzere ülkenin tamamında nüfus artışı olmuştur.

Siyasi anlamda bakıldığında; II. Abdülhamid'in tahta geçtiği yıllarda azınlık grupların bağımsızlık mücadelesi Avrupalı devletler tarafından desteklenmesi Osmanlı Devleti'nde ciddi sıkıntılara neden olmuştu. Osmanlı Devleti dışta Rusya Devleti ile mücadele ederken ülke içinde Azınlıkların bağımsızlık sorunlarıyla mücadele ediyordu. Dış borç yükü, gelir- gider dengesizlikleri bulunuyordu. Osmanlı Devleti Tanzimat sonrası çıkacak ayaklanmaları önlemek amacıyla birçok reform ve politikalar uygulanmıştır. Ekonomik alanda çeşitli yapılarak ülke ekonomisi kalkındırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı ekonomisinin temellerini oluşturan ziraat modernleştirilmiş, ürün artışı ve çeşitlendirme yapılmıştı, Üreticiye kredi, vergi düşürülmesi gibi teşvikler sağlanarak üretim artışı desteklenmiştir.

Deri, cam, gıda sanayisinde çeşitli fabrikalar kurularak sanayi alanında reformlar yapılmıştır. Ulaşım ve altyapı alanında da çeşitli reformlar yapılmıştır. Hicaz Demiryolu sadece stratejik bakımdan ulaştırma anlamında da Osmanlı Devleti'ne büyük bir hizmet olmuştur.

II. Abdülhamid Döneminde içte ve dışta yaşanan sorunlar çözülmeye çalışılırken İslam Birliğinin önemi sebebiyle çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Müslüman ülkelerin bir arada olmasının Avrupa Devletleri karşısında bir güç oluşturacağı aşikardı. 19. Yüzyıldan itibaren İslam Birliği fikri altında Müslüman kültür ve kimliğinin yaygınlaştığı görülüyordu. İslam Birliği politikasını hayata maksadıyla çeşitli politikalar uygulanmıştır. Halifelik unvanıyla beraber Osmanlı Halifesinin Müslümanlar üzerindeki otoritesi artmıştır. Bu sayede Çin'e kadar Müslüman halk üzerinde egemenliğini artırmış bulunuyordu. İslam Birliğinin bir diğer uygulama aracı ise eğitim olmuştur. Medreseler ve modern okullar kurulmuştur. Kitaplar , dergiler basılarak toplumun eğitim seviyesi artırılmıştır. Ülkenin her yerine okullar açılarak eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Hicaz Demiryolu Projesi de İslam birliği için önemli bir mihenk taşı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kutsal topraklara olan bu projesi II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikasına önemli katkılar sağlamıştır. İslam Birliği Politikasının hayat geçirilmeye çalışılırken Halifelik makamının gücü kullanılarak İslam Dünyasında birlik beraberlik sağlanmış ve dış ilişkilere olumlu yansımıştır. Eğitim kültür politikalarında uygulanan araçlarla Müslüman nüfusun eğitim seviyesi artırılmıştır. Eğitim seviyesinin artırılması ve İslamiyet bilincinin artırmasına yönelik uygulamalar Müslüman dünyasını manevi açıdan güçlendirmiştir. Basın yayın faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin Müslüman ülkelere yardımları, eğitim faaliyetlerine destekleri basında gazetelerde yer verilerek Müslüman Dünyasının birliğini göstermek amaçlanmıştır. İslam Birliği Politikası kapsamında uygulanan politikalar başarılı olmuş hem İslam Dünyasında güçlü bir birlik oluşmuş hem de Avrupalı Devletlere karşı İslam Birliği'nin gücü gösterilmişti.

KAYNAKÇA

Akar, Şevket Kamil, (1998), 1876-1908 Mali Yılı Bütçelerine Göre Abdülhamid Dönemi Maliye Politikası, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Akto, Veysel(2017). Sultan II. Abdülhamid Döneminde İktidar Gazetesi ve İslamcılık, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,2017, Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, M. (2015). Hicaz Demiryolu ve Osmanlı'nın Stratejik Hedefleri. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Yayınları.

Behar, Cem (1996), Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye' nin Nüfusu, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Çakır, S. (1998). Abdülhamid'in Panislamizm Politikası. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çetinsaya, Gökhan(1999), İsmi Olup Cismi Olmayan Kuvvet :II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme, Osmanlı Ansiklopedisi, C:2,

Deringil, S. (1998). The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909. London: I.B. Tauris.

Duman, M. (2020). Hicaz Demiryolu'nun İslam Dünyasındaki Yansımaları. Türk Tarih Dergisi, 58(2), 123-136.

Erhan, Çağrı, (1999). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Yabancı Gazetecilere Nişan Verme ve Maaş Bağlama Politikası,XIII. Türk Tarih Kongresi.

Esposito, J. L. (1998). Islam and Politics. Syracuse University Press
Georgeon,Francois, (1999) II. Abdulhamid, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt' 2,270-296

Göçek, F. M. (1987). East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. Oxford University Press.

Hanioğlu, M. Ş. (2008). A Brief History of the Late Ottoman Empire. Princeton University Press.

Kara, A. (2019). Hicaz Demiryolu: Bir İslam Dayanışması Örneği. Ankara: İslam Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Karpat, K. H. (1985). The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. Oxford University Press.

Karpat, K. H. (2001). The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. Oxford University Press.

Kösebalaban, H. (2011). Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization. Palgrave Macmillan.

Lee, Hee Soo (1999) II. Abdülhamid ve Doğu Asyadaki Pan- İslamist Siyaseti, Osmanlı Ansiklopedisi, C. 2. Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.

McCarthy, J. (1995). The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923. Longman.

Shaw, S. J., & Shaw, E. K.(1977). History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II. Cambridge University Press.

Sertoğlu, Mithat' (1966).İstanbul',İstanbul Ansiklopedisi.

Tabakoğlu,A.(2011). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ekonomisi, Devr-i Hamid Sultan II.Abdülhamid, Kayseri : Erciyes Üniversitesi.

Tabakoğlu, A.(2010). Türkiye İktisat Tarihi, İstanbul:Dergah Yayınları

Quataert, Donald (2005) Ottoman Empire, Cambridge University Press

Zürcher, E. J. (2004). Turkey: A Modern History. I.B. Tauris.

Uçarol, Rifat , Siyasi tarih (1987),İstanbul : Harp Akademileri Komutanlığı.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), Osmanlı Tarihi, Ankara :Türk Tarihi Kurumu Yayınları.